

ПРИЛОГ ПРОУЧАВАЊУ КАРТОГРАФСКИХ ИЗВОРА ЗА ИСТОРИЈУ БЕОГРАДА XIX ВЕКА

Картографски извори за историју Београда XIX века нису посебно и у целини обрађивани нити публиковани упркос њиховом значају за проучавање битних друштвених кретања која се огледају у променама структуре града. Од познатих картографских збирки у којима се налазе и извори за историју Београда XIX века ниједна није систематски обрађена, нити је материјал из њих целовито објављен. Од домаћих збирки, збирке краља Милана у којој је било 106 комада разних изгледа и планова Београда¹, збирке Географског института Београдског универзитета², Вајфертове збирке,³ збирке Музеја града Београда, збирке Архива Србије, затим збирки из Народне и Универзитетске библиотеке, Историјског архива Београда и појединачних предмета из других архива — САНУ, ВГИЈНА — ниједна није за научно проучавање посебно обрађена, нити је из њих издвојено публикован материјал за поједине периоде. Једино је од страних збирки каталогски обрађен материјал из Картографског одељења бечког Ратног архива,⁴ а постоје и старији штампани каталози са прегледом карата у збиркама бечке Националне библиотеке и архива некадашњег бечког Војногеографског института. Неке друге збирке, у којима оправдано очекујемо постојање картографских извора за историју Београда, скоро су сасвим непознате. Осим на домаће, овде пре свега мислимо на мађарске^{4а} и турске збирке.

Библиографски преглед дела, студија и чланака са подацима о картографским изворима веома је скроман. Податке о плановима, њиховим ауторима и премеравању Београда налазимо разасуте у разнородним студијама о појединим питањима из историје Београда, у већим или мањим чланцима о развоју града, обично у напоменама уз прегледе коришћене литературе и у легендама објављених репродукција планова.

Савременици нису остављали обавештења о свом раду, а историчари, чак и када су искориштавали податке са планова, нису придавали већи значај њиховој обради. Вредност података које налазимо у литератури је различита. За већину познатих планова подаци су непотпуни, а многи и непоуздани. У постојећој литератури није извршена категоризација карата, планова, детаљних и специјалних картографских представа Београда, нису одвојени аутентични од непоузданих извора, нити су сређени компаративни, литерарни, статистички, ликовни и други извори. Познати планови само су уопштено анализирани и оцењени, а многа обавештења са планова некритички су преузимана. За планове нису увек дати основни идентификациони подаци — наслов, име аутора, размера, величина, обрађени простор, садржај, геодетска основа, картографски израз, представа вертикалних и хоризонталних елемената, боје, условни знаци, номенклатура и др. — тако да нису задовољени ни елементарни услови потребни за научна проучавања.

Још увек нема радова који би систематски, методолошки исправно, са нужним разумевањем значаја и особености, обрађивали картографске изворе за историју Београда. Критичких издања извора са потребним научним апаратом нема, па се може рећи да смо тек на почетку проучавања ове врсте извора и да тек предстоје озбиљни послови прикупљања архивске грађе и документације о времену, узроцима и поводом њиховог настајања, о њиховим ауторима, о примењеним методама снимања, картирања и репродуковања. Потпунијих приказа појединих извора има веома мало, а аналитичких и критичких монографија са упоредним материјалом који допуњује проблематику једног извора још нема. Објављени планови углавном не задовоља-

Сл. 1. — Секција Београд аустријске карте размере 1:28800 из 1789. године. (Ратни архив, Беч, IIIc 2908-3)

Fig. 1. — Section Beograd de la carte autrichienne 1:28800 datant de 1789 (Archives de guerre, Vienne IIIc 2908-3)

вају услове научно употребљивих издања извора.

Општи преглед развоја снимања и картирања Београда од краја XVIII до почетка XX века показује да досада познати картографски извори Београда чине само део обимне домаће и стране делатности. Чак има индиција да још увек познајемо само мањи део постојећих планова.

Београд је због свог геополитичког положаја и различитих интереса био предмет сталног снимања и картирања од стране страних картографија, и, разумљиво, због посебне националне улоге коју је имао у XIX веку, предмет сталне домаће картографске обраде. Данас су нам од страних

радова скоро искључиво познати радови аустријске картографије, која је, достигнувши крајем XVIII века највиши европски ниво, због циљева и потреба аустријске монархије, у картографском приказивању Београда била неупоредиво ангажованија од других страних картографија. Аустријски официри извршили су током двеју окупација, 1717—1739. и 1789—1790. г., детаљна терестричка снимања Београда и околине, која су постала основ за све касније радове. На основу тих премера и картографског материјала, уз стално прикупљање нових података и евидентирање насталих промена, искусна аустријска картографија континуирано је стварала нове радове о Београду. Обим делатности аустријске картографије довољно илуструје чињеница да је само у непотпуном⁵ Шмитовом *Pregledu mapa, karata i planova iz bečkog Ratnog arhiva* регистровано преко 120 планова Београда насталих од 1788. до 1882. г. Радови аустријске картографије за разлику од других су код нас релативно познати,⁶ мада још увек немамо хронолошки и критички сређен преглед, односно исцрпни историјат аустријског премеравања и картирања Београда.

Радове руске картографије познајемо само преко неколико оскудних обавештења. То су вести о делатности инжењеријског мајора Василија Грамберга у Београду 1808. г.,⁷ обавештења о радовима који се односе на Србију особито из времена ратова 1828—1829. и 1876—1877. г.,⁸ један руски план Београда и Земунa чија се фотокопија налази у Историјском архиву Београда и Богшићева обавештења о Липрандијевој збирци,⁹ у којој се налази материјал из прве половине XIX века. Међутим, и ове вести, ма колико оскудне, допуштају претпоставку да је руских радова било и да се јављају у периоду у коме иначе постоји празнина у картографским изворима.

За проучавање развоја Београда на крају XVIII и половином XIX века необично су важни турски картографски радови, у науци неискоришћени и у литератури неоправдано запостављени. Из појединачних обавештења може се закључити да је турска картографска делатност била обимнија него што се још увек сматра. У Рашид-бејовим успоменама из Београда налазимо на више места податке о изради карата, премеравању и разграничавању земљишта.¹⁰ Рашид беј спомиње Ешреф-ефендију, инжењера који је по налогу Јусуф-паше заједно с Рашид-бејом и Мустафа-бејом требало да сачини карте и прерачуна за исправку београдског града.¹¹ За израду плана на коме ће се обележити граница еспланаде

Сл. 2. — План напада на Београд из 1789. Цртао Штокелoј. Разрема око 1:7000 (Ратни архив, Беч, IIIIe 3196)

Fig. 2. — Plan de l'attaque de Beograd en Dessin de Stokeloy Echelle: environ 1:7000. (Archives de guerre, Vienne IIIIe 3196)

београдске тврђаве после бомбардовања Београда 1862. г. међународна комисија је изаслала, поред српских, и турске официре да измере земљиште.¹² У другој половини XIX века турске карте излажу се на јавним скуповима и третирају равноправно са осталим.¹³ Све ове издвојене вести само потврђују постојање топографске и картографске делатности Турака у Београду, насупротив тврђењу о непостојању турских карата. Значајнија од ових издвојених вести су открића Глише Елезовића, који је у инвентару Централног турског државног архива у Цариграду нашао „8 комада карата београдске царске тврђаве и вароши у границама шанца“ и „једну мапу београдске тврђаве“.¹⁴ Међутим, од тренутка када је Елезовић објавио ове податке, наше по-

Сл. 3. — План Београда из 1789. (Национални музеј, Будимпешта, Т. 1343)

Fig. 3. — Plan de Beograd de 1789. (Musée National, Budapest T. 1343)

знавање турских извора практично се није увећало.

Домаћи картографски извори за историју Београда јављају се тек од тридесетих година прошлог столећа. Нису познати ранији радови наших људи, нити неки план Београда на нашем језику. Да ли је какав домаћи мерник за време Карађорђа снимии или картирао Београд, засада је непознато.

У вези с намерама кнеза Милоша да регулише српску варош, споји савамалски крај с постојећом вароши и пресели престоницу у Београд,¹⁵ Цветко Рајовић преговарао је фебруара 1834. г. са Јозефом Фелбером у Земуну,¹⁶ а Тома Вучић Перишић маја 1835. г. са Францом Добијем у Панчеву¹⁷ да се приме, поред осталих послова, премеравања сокака у Београду. Док је Фелбер због старости одбио понуђени посао, препоручивши да се за то узме неки архитекта из Беча, дотле је Доби дошао у Београд, али се не зна да ли је поред планова за зграде радио и ситуационе планове вароши. Први данас познати планови из Милошевог времена потичу од „правителственог инцилира“ Франца Јанкеа, који је ступивши у државну службу маја 1835. г.,¹⁸ истог месеца набављао из Беча „инструменте кои су му за земљемерение“ били нужни.¹⁹ Истовремено с Јанкеом у Београд је дошао и инжењер Франц Барон Кордон. Обојица су имала задатак да се старају о државним грађевинама и уређењу вароши. Јанке је 1835. г. премеравао Савамалу,²⁰ а за Кордона не знамо да ли је шта слично радио у Београду. На премеравању Савамале поред Јанкеа радили су и инжењер Антон Шулиц и професор математике, земљемерства и начертанија Атанасије Николић.²¹ Из писма које је Николић упутио Попечитељству внутрених дела, октобра 1839. г.²² сазнајемо да су обојица премерили Савамалу и израдили планове. Премеривши Савамалу ради поделе плацева државним чиновницима,²³ Шулиц и Николић израдили су два по картографској обради различита плана, што се може видети из Николићевог писма, у коме овај истиче разлике између свог и Шулицовог плана. Ови први планови правителствених инцилира данас су непознати, али оправдано је да се очекује да ће нова истраживања унети више светлости у прве српске картографске документе о Београду.²⁴ Познати су само планови Франца Јанкеа из 1841.²⁵ и 1842. г.,²⁶ за које се данас не може тврдити да ли сачињавају изводе из неког постојећег плана Београда или су резултат засебних премера.

Расположиви документи говоре о томе да је упоредо са учвршћивањем српске вла-

сти у првој половини XIX века ишло и картирање Београда. Подстицаја за картографску делатност било је више, а из досада познатих вести излази да је било и разумевања за израду карата. За развој домаће картографије у овом периоду значајно је повећање броја инжењера и оснивање, у четрдесетим годинама, Главне управе грађевина и Државне литографије. Међутим, значајан период српске картографије, у времену од 1845—1853. г., у коме се јавља низ издања (карте Бугарског, Миланковића, Дежардена),²⁷ нема одговарајућег удела у картографској обради Београда. Односно, досада нису познати планови из овог раздобља, а основано се може претпоставити да их је било, већ и на основу тога што се они јављају у иностраној, аустријској, картографији.

Од почетка друге половине XIX века, а нарочито од предаје градова, 1867. г., Београд све више и све сигурније постаје српска варош, коју власти настоје да што пре уреди на европски начин. Продаја турских имања и просторно ширење града били су уско повезани са регулацијама, а ове опет са пратећом картографском документацијом, за чију израду су већ били остварени правни, стручни, организациони и персонални услови. У другој половини прошлог века рад домаћих инжењера био је много плоднији, мада ни тај рад није до данас довољно познат. Прерастање Главне управе грађевина у Министарство грађевина, у коме се формира и посебан одбор за премеравање земљишта 1871. г.,²⁸ оснивање Географског одељења при Министарству војном 1878. г.,²⁹ и специјализована предавања на Великој школи омогућили су обављање техничких послова на сасвим савременој основи. При крају века, 1892. г., сви послови регулације Београда прешли су са Министарства грађевина на Београдску општину,³⁰ у којој се формирало техничко одељење. Од 1889. г. започети су послови организовања катастра, из чега су произишле обавезе општина да изврше катастарско премеравање свог атара.³¹ У вези с тим основана је 1891. г. у Београду земљомерска школа.³² Све су то биле предрадње које су омогућиле оснивање Катастарског одсека при Београдској општини 1904. г.³³ Крајем века све интензивнија постаје и приватна картографска делатност. Она се огледа, пре свега, у изради оријентационих планова који се штампају у новооснованим приватним литографијама.

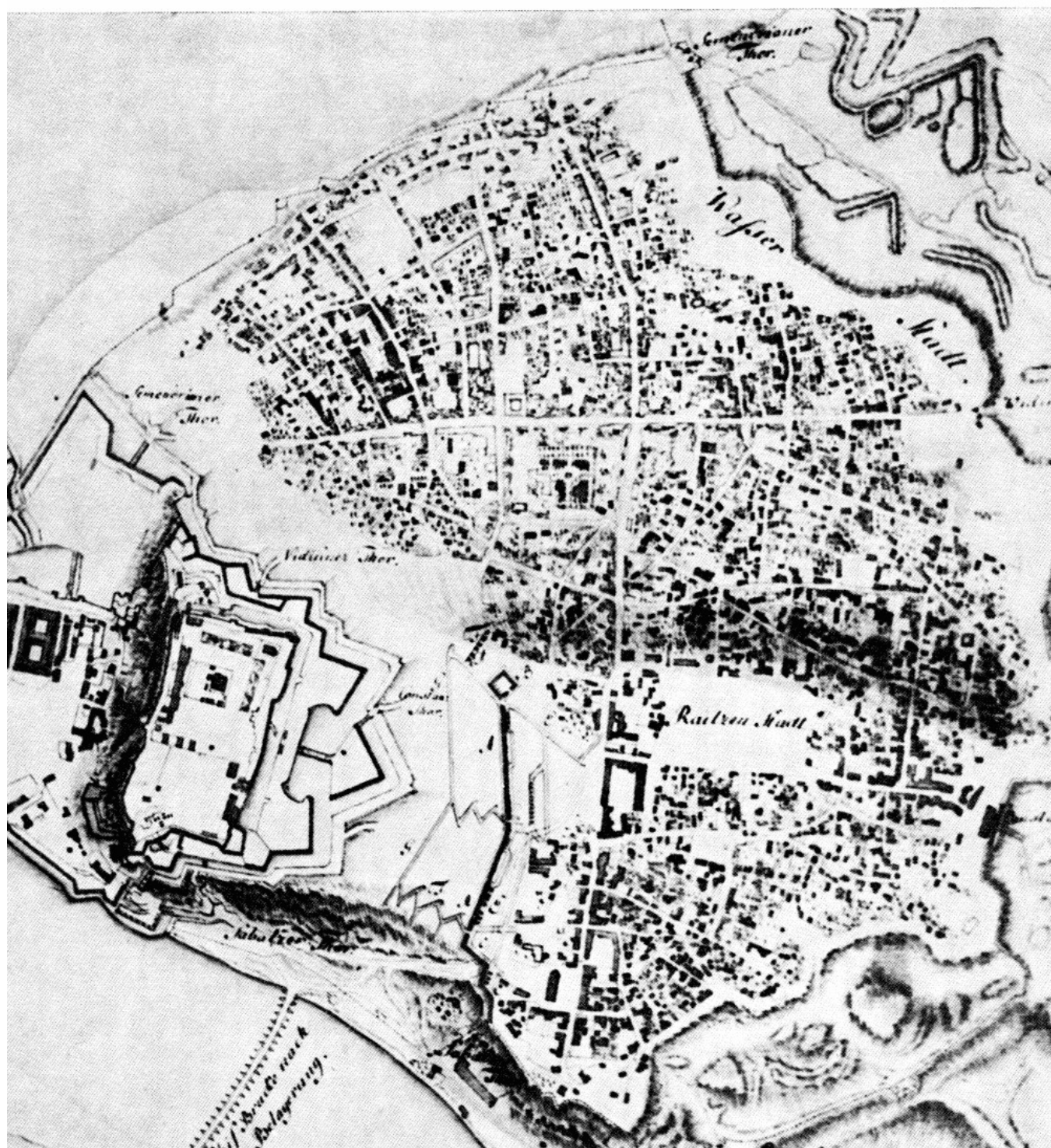
За другу половину XIX века карактеристично је да су тада створене савремене институције и извршена професионална ди-

ференцијација, што је омогућило најширу основу за картографску делатност. Домаћа картографија је у том периоду забележила углавном све промене које су се дешавале у територијалном, морфолошком и структуралном развоју Београда. Почетком XX века картографска делатност још је живља, а сви њени видови из претходног раздобља постали су развијенији.

Опште познавање постојећих збирки, литературе о картографској делатности, премеравања и картирања Београда, тражи дубља истраживања и намеће потребу да се приступи широј обради појединачних картографских извора. Од каквог је значаја обрада сваког извора, поред осталог, драстично нам илуструје нестанак неких драгоцених оригинала, који су нам познати за-

Сл. 4. — Део Штокеловевог плана из 1789. године са приказом Београда у шанцу и тврђаве

Fig. 4. — Fragment du plan Stokelay de 1789 sa présentation de la ville dans l'enseinte et la forteresse

хваљујући добрим репродукцијама и извршеним обрадама. Приближавајући се обради историје Београда у XIX веку, том значајном времену његовог националног преображаја дужни смо да приступимо проучавању картографских извора, тих синтетичких докумената његовог развоја. Из те потребе и схватања неопходности детаљнијег анализирања појединих извора произашао је и овај прилог, којим су обухваћени неки изабрани и приступачни извори од краја XVIII до почетка XX века. У њему су изостављени неки елементи које би нужно захтевала строжа научна обрада, као што су правилнија хронолошка класификација, ближа друштвена условљеност и повезаност ових извора са другим сведочанствима времена у коме су настали, пре свега стога што недостају претходни радови који би већ данас омогућили синтетички приступ датом материјалу.

ХРОНОЛОШКИ ПРЕГЛЕД НЕКИХ КАРТОГРАФСКИХ ИЗВОРА ЗА ИСТОРИЈУ БЕОГРАДА XIX ВЕКА

Картографски извори с краја XVIII века

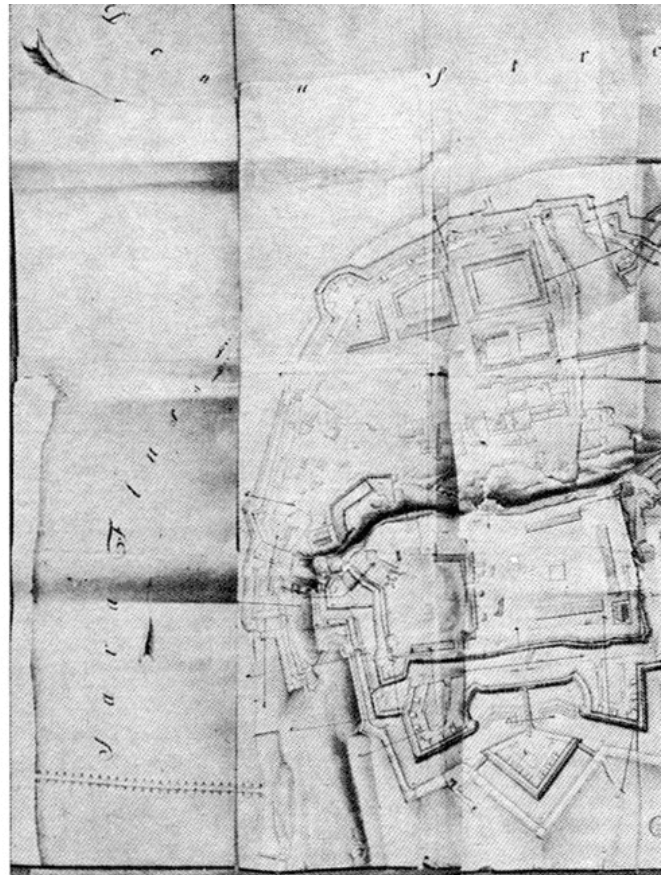
У најпотпунијој збирци планова и карата Београда, у бечком Ратном архиву, налази се преко осамдесет планова Београда насталих између 1787. и 1800. г. Велики број тих планова, чије је наслове³⁴ и сигнатуре³⁵ објавио Рудолф Шмит, односи се на београдску тврђаву, један део на варош с тврђавом, а део на Београд са околином. Планови махом представљају оригиналне аутографије, а ређе штампане примерке. Различитих су размера, разнолико су цртани и разних садржаја. Из тог великог броја издвајају се они планови који својим садржајем представљају поуздане изворе за проучавање Београда крајем XVIII века, и посредно почетком XIX века, односно они који најверодостојније и целовито приказују Београд у предустаничком периоду.

Аустријанци су током окупације Београда 1789—1791. г. извршили низ детаљних и општих теренских снимања, из којих су резултирали поуздани картографски извори. Но поред аутентичних извора постоје и разне картографске представе без фактичке основе, настале на основу старијих планова (из периода 1717—1739), без новелирања, а у посебне сврхе. По насловима планова не може се закључити њихова аутентичност и вредност, већ је потребно да се појединачно разматрају. У овом прегледу извршен је на основу сопственог посматрања извор оних планова с краја XVIII века који одговарају критеријумима картографских извора.

Од генералних представа Београда и околине крајем XVIII века најзначајнији извор произашао је из аустријског војног премера који се надовезивао на раније извршени премер територије Славонског генералата.³⁶ То је карта *Plan de Belgrade et des ses environs le long de la Sava jusqu'à la Vischnitza le long du Danube, lévé sur le lieu pendant la guerre des années 1788 et 1789*,³⁷ у размери 1 : 28 800. Израђен је у 10 листова, вел. 21,5 × 37 cm, у више боја. Карта је оријентисана на југ. Лист 7 обухвата Београд с непосредном околином. Садржи терен изражен шрафама, шуме и ливаде приказане условним знацима, густу мрежу путева и најважније топониме. Варош и тврђава приказани су са појединачним зградама. Карта је у литератури позната,³⁸ али није објављена нити коришћена. Овај аутентични картографски извор пружа опште податке за проучавање просторног развоја Београда. Размером се надовезује на континуирана каснија издања карата размере 1 : 25 000 у XIX и почетком XX века, чиме олакшава праћење општих промена на приказаном подручју.

Међу свим плановима Београда с краја XVIII века издваја се оригинална аутографија инжењеријског капетана Штокелова са насловом: *Plan von denen Attaquen auf Belgrad von 17ten September bis inclusive 8ten October 1789*.³⁹ План је у размери сса 1 : 7 000, вел. 69 × 46 cm, без размерника и без означене размере. Цртан је у више боја; терен мрком, хидрографија плавом, ситуација црном, црвеном и оранж. У доњем десном углу сигниран је са Dessine par . . . : Stockeloy Capitain au Corps des Ing.⁴⁰ Оријентисан је на североисток, а обухвата подручје од Ратног острва приближно до данашње улице Бориса Кидрича и од леве обале Дунава приближно до данашње Немањине улице. План садржи веома детаљисани терен изражен шрафама вертикалног осветљења, потоке, уличну мрежу, све објекте тврђаве и вароши, баште и дрвеће у вароши, шанчеве, путеве и насеља изван вароши, и посебно елементе опсаде и напада. Номенклатура плана је веома сиромашна. Означена су имена вода (Donau Strom, Sau Fluss, Donawitzen, Porza Graben), најопштији топоними (Kriegs Insel, Sau Spitze, Wasser Stadt, Reitzen Stadt, D. Zikanka), унутарње и спољне капије (Semen-drianer, Widiner, Constantinopolitaner, Sabatzer i Banjaluker Thor), и још пет назива локалитета и објеката (Steinbruck, Caffehäuser, Schiff Brucke nach Belagerung, Mosche vom Sophia Capelle i Windmühle), а словима и бројкама (a-p, A-G и 1—13) елементи опсаде и напада — положаји, ро-

вови, редуте — из легенде. Легенда садржи само податке о нападу на варош и тврђаву са временом дејства. И поред тога што плану недостају неки елементи, садржај је веома богат. Уцртане су у реалним габаритима све зграде, бојама диференциране према стању у коме се налазе, затим сва утврђења, палисадирани шанчеви и остаци некадашњих шанчева, као ни на једном претходном ни потоњем плану. На жалост, недостају детаљније легенде за објекте, називи улица и бројеви кућа, ознаке култура на земљишту изван вароши и коте, што је, додуше, разумљиво с обзиром на намену плана. План је рађен за војне потребе, очито да послужи анализи напада на Београд, што произилази из наслова. Из наслова и легенде излази да је рађен после 8. октобра 1789. г. Припада серији опсадних и ратних планова из исте године (види: Шмит, *Преглед мапа*, од бр. 2573 до бр. 2594), али се међу њима издваја детаљисаношћу терена и ситуације. За разлику од других планова из те серије, војна ситуација на њему не прекрива остале елементе. Анализа плана показује да је капетану Штокелоју као предложак послужио неки тадањи топографски снимак. До данас није познат план Београда и катастарска документација произашла из хитног снимања 1789—1790. г., која се надовезивала на јозефински економски премер. Између осталих индикација о постојању изворног геодетског плана са пратећом документацијом, управо Штокелојев план недвосмислено упућује да треба трагати за аутентичним и целовитим извором који садржи и оне веома важне елементе који недостају Штокелојевом плану. То је потребно ради изучавања простирања и структуре Београда крајем XVIII века; ради изучавања развоја, броја, облика, намене и власника свих приказаних зграда, њиховог стања и врсте, као и врста употребљеног грађевинског материјала; даље, за убицање и локализовање грађевина и историјских места; за упознавање развоја појединих делова и целина и утицаја конфигурације земљишта на каснији развој и промене регулације, као и за сва друга проучавања за која је картографски извор незаменљив. Међутим, и поред непотпуности и недостатка пратећих информативних средстава, Штокелојев план представља до данас најбољи и најверодостојнији картографски извор за проучавање историје Београда крајем XVIII века. Уз компаративне картографске изворе из истог времена и потоње планове, он омогућује далеко потпунје познавање геоморфолошког стања, архитектонске и урбанистичке ситуације Београда него досада познати планови. Гео-

Сл. 5. — План Београдске тврђаве размере 1:1728, снимљен непосредно после аустријског освајања града 1789. године. (Беч, Ратни архив G Ib 40-2)

Fig. 5. — Plan de la forteresse de Belgrad, échelle: 1:1728, fait immédiatement après la conquête autrichienne de la ville en 1789 (Vienne, Archives de guerres G Ib 40-2)

детска тачност плана, идентична са оном на Јосимовићевом прецизном снимку из 1867. г., чини овај изведени план поузданим извором, а картографски израз увршћује га у узорне примерке верног представљања датог садржаја.

Предности Штокелојевог плана, евидентне у односу на већину картографских извора одговарајућих размера, не могу, наравно, надокнадити његове недостатке. Због расплинутог цртежа план је за научна проучавања теже употребљив у црно-белој репродукцији. Тим пре што се бојом диференцирани објекти, у недостатку легенде, теже могу дешифровати. Веома погодан за морфолошка истраживања, непогодан је, због одсуства кота, за картометријска проучавања.

Штокелојев план сам по себи елиминисао многе планове из исте године који размером, начином приказивања и садржајем не доприносе познавању Београда тог времена, а уносе забуну и омогућују погрешне представе. Такав је план *Belgrad 1789*,⁴¹ оригинални цртеж вел. 42 × 29 cm, рађен у

црној боји. На њему је представљено исто подручје као и на Штокеловеом плану, са истим елементима опсаде, али знатно генералисано у размери сса. 1 : 12 000. Иако лепо цртан, јасан и прегледан, неупотребљив је као извор. Генералисање је извршено нестручно, појединачни објекти су не-реално приказани, а спољни одбрамбени шанац је произвољно уцртан.

План *Belagerung vom Belgrad im Jahre 1789*⁴² умножен техником бакрореза у три боје, вел. 37,7 × 33 cm, размере 1 : 28 800, је један од специјалних, опсадних планова израђених на подлози насталој топографским премером. Као и многи слични, има значај другоразредног, компаративног извора. Означен је као Plan III, тј. као трећи прилог историографског дела о опсади Београда крајем XVIII века. То дело је код нас користио Коста Протић у својим *Одломцима из историје Београда*,⁴³ уз које је идентично репродуковао и наведени план,⁴⁴ коришћен и у каснијим радовима о развоју Београда.⁴⁵ Од свих планова Београда од краја XVIII до почетка XX века, ово је један код нас јединствено репродукован историјски картографски извор, истоветан предлошку у формату и техници која омогућује апсолутну прегледност и употребљивост. Представа терена чини овај план посебно вредним.

У обиљу планова Београдске тврђаве са краја XVIII века издвајају се као прворазредни извори тог периода планови крупних размера произашли из теренског снимања извршеног непосредно по аустријском освајању Београда 1789. г. *Plan der Festung Belgrad wie solche Ao. 789 gleich nach der Eroberung aufgenommen wurde*,⁴⁶ вел. 79 × 100 cm, размере 1 : 1 728?, са детаљном легендом саставних делова тврђаве, спада у серију веома прецизних и садржајем исцрпних инжењеријских планова. То је оригинални колорисани цртеж, рађен у техници која максимално подражава верност пресликаног земљишта у ортогоналној пројекцији. Терен је сенчен, различити нивои вештачких објеката — ровови и бедеми — тоновима су издиференцирани, а зграде су приказане са преломљеним и осенченим кровним површинама. Употребљен је, дакле, један комплексни метод ради што пластичније представе датог садржаја.

Souterains Plan von der Festung Belgrad wie sich solche nach der Einnahme am 8 October 789 vorgefunden haben,⁴⁷ вел. 128 × 85 cm и план *Belgrad 1 : 810*,⁴⁸ вел. 118 × 92 cm, рађени у истој размери као оригинални колорисани цртежи, чине саставне делове јединственог снимања Београдске тврђаве. Оба плана су међусобно комплементарна јер

представљају основе Београдске тврђаве на разним нивоима. Наиме, на првом плану наглашени су као главни садржај сутерени објеката на тврђави, док други план даје општи приказ тврђаве. Први је план довршен, а други недовршен. Цртеж на оба плана је исти, те је вероватно да их је радио исти аутор.

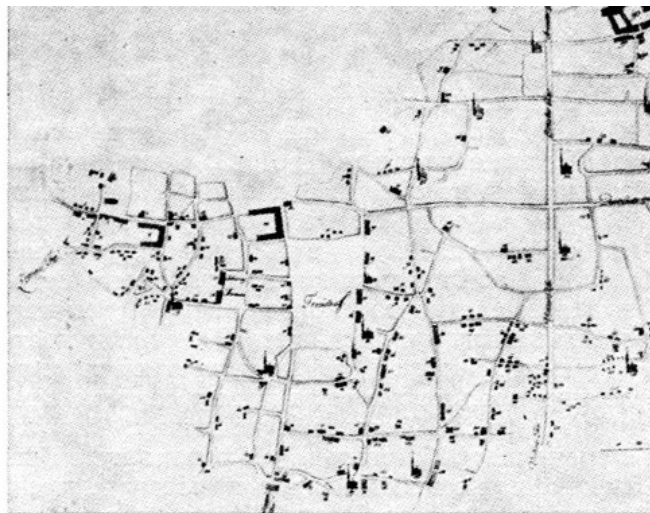
Сва три наведена плана Београдске тврђаве указују на веома обиман и детаљан снимачки рад аустријских инжењеријских официра, до данас непроучен. Ови планови су несумњиво везани за одговарајућу геодетску документацију и описе и чине мањи део познатих аутентичних извора за Београдску тврђаву тог времена. Они су прављени са сврхом регистровања постојећег стања и као подлоге за пројекте реконструкције тврђаве. О томе сведочи *Plan von der Festung Belgrad wie solche Ao. 1790 in Monat Septembar nach eingestellten Bau bestanden*,⁴⁹ који у односу на планове из претходне године фиксира извршене измене и нове грађевине на тврђави. План је у истој размери као и претходни, сса 1 : 800, вел. 123 × 140 cm, оригинални цртеж на хартији. Обухвата само Београдску тврђаву са ушћем Саве у Дунав. Садржи терен, приказан сенчењем, све бедеме и све зграде горњег и доњег града тврђаве приказане у ортогоналној пројекцији са сенчењем и изгледом горњих површина. План је котиран. Саставни делови плана су цртежи профила,⁵⁰ за које су у плану уцртане ознаке. Овај план је један од најпотпунијих, најлепших и највернијих картографских извора за проучавање Београдске тврђаве. Његове су одлике прецизан, геодетски заснован, цртеж, јасноћа и недвосмисленост употребљеног метода представљања садржаја, верност приказаних облика и апсолутна прегледност. Упоредна документација овог плана, коју сачињавају вертикалне представе појединих одсека тврђаве, још више потенцира његову аутентичност. Несумњиво да постоји и текстуелна документација, за којом треба трагати. План нема легенде нити потписе аутора, што потврђује претпоставку да је заједно са претходним плановима саставни део јединствене инжењеријске документације тврђаве из тог времена. План је коришћен и публикован без коментара.⁵¹

Аустријски картографски радови с краја XVIII века одликују се разноврсношћу и поред тога што међу њима преовлађују опсадни, логорски и ратни планови. Међу најразличитијим плановима три плана са посебном тематиком, иако рађени за војне потребе, имају општи значај за проучавање стања Београда у време када су рађени.

То су планови на којима је представљено „предграђе“ Београдске тврђаве са издиференцираним стањем грађевинског фонда вароши. Један од њих има наслов *Plan Der Vorstädte von der Festung Bellegrad In welchen angezeigt wird, durch die Rothe Farbe, die würcklich existirende, und zu bewohnende Hausser; Durch die Gelbe hingegen die gänzlich abgebrauten, und in Ruin liegenden Gassen, Hausser und Theillen dieser Vorstädte.*⁵² То је аутографија на цртахој хартији вел. 61,5 × 48 cm. План има размерник са поделом у корацима, размера му је 1 : 2 880. Произвољно је оријентисан, на северозапад. Рађен је у три боје, црвеном су цртане зграде, црном бројке и натписи, а жутом фронтони улица са кућама у рушевинама. Обухвата само варош у шанцу, без тврђаве и спољних шанчева. На полеђини плана је запис: *Türken Krieg 1789. In Syrmium, Bannat und Servien.* Намена плана евидентна је из наслова и садржаја. На њему су приказани габарити зграда обележени бројкама, џамије (условним изгледима), улична мрежа и фронтони улица са неупотребљивим и у „рушевинама налазећим се кућама“. Има свега 11 назива и то капија (*Zigeiner, Constatinopol., Vidiner i Wischnitzer Thor*), улица (*Vidiner, Bitbatzar, Arnauten i Deord Jeolle Gasse*), гробља (*Freüdhoff*) и Шареног амама (*Scherinj Haman*). На плану има 387 кућа и 16 џамија (међу којима је и турбе приказано као џамија са минаретом) означених бројкама од 1 до 210. Нема легенде, а списак са објашњењем бројева не налази се уз план. Према датирању плана излази да је на њему приказано стање вароши после аустријског освајања Београда 1789. г. План је квадратном мрежом и пропорционалним шестаром пренет са неког непознатог картографског предлошка, што се види из трагова мреже и убода на оригиналу. Представља важан картографски извор, али непотпун, без аутентичне пратеће документације, списка и садржаја свих приказаних зграда, која још није публикована. Његов значај је и у томе што у нови положај поставља досада често коришћен и изузетно прихваћен Брушов план, с којим је најсроднији. За ближе одређивање услова под којима је настао овај план занимљиви су употребљени језички облици и ортографија, који указују на образованост његовог аутора и ажурност припремања представљених података.

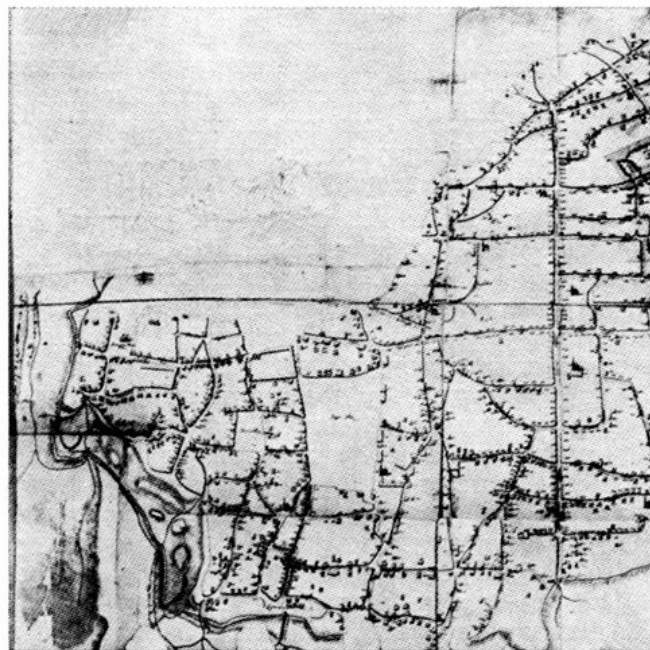
Сл. 8. — План Београда с тврђавом, размере 1:4000, из 1789 (Беч, Ратни архив, IIIIe 3225)

Fig. 8. — Plan de Beograd avec la forteresse, échelle 1:4000. de 1789 Vienne, Archives de guerre, IIIIe 3225)

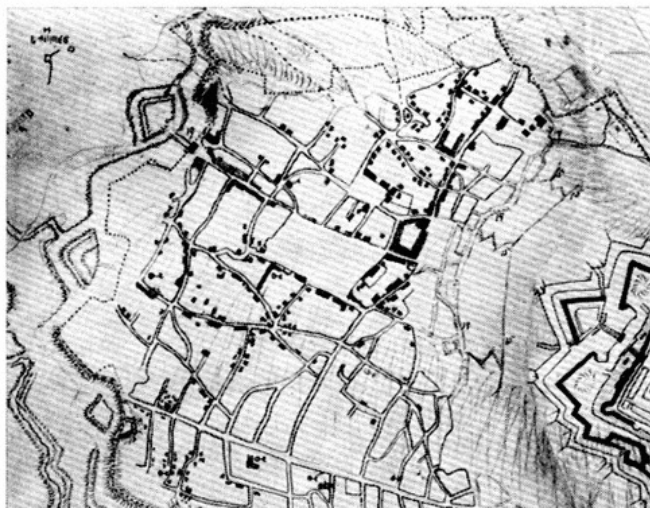
Сл. 6. — План предграђа размере 1:2880, из 1789. (Беч, Ратни архив G Ib 41)

Fig. 6. — Plan de la périphérie. echelle: 1:2880 de 1789. (Vienne, archives de guerre G Ib 41)

Сл. 7. — Брушов план размере 1:1400, из 1789. (Беч, Ратни архив G Ib 49)

Fig. 7. — Plan de Bruschi échelle 1:1400 de 1789. (Vienne archives de guerre G Ib 49)

Сличне тематике је и план *Bellegrad 1789*,⁵³ вел. 48×41 cm, без размерника, приближне размере $1 : 4\,000$, цртан тушем и оловком на олеати и каширан. Оријентисан је слободно, према наслову и бројкама, на југоисток. Рађен је као кроки преко неког предлошка, нервозним цртежом и недовршено. Обухвата тврђаву, варош у шанцу и спољни варошки шанац. Размера и представљени садржај упућују на закључак да је као предлошак овом плану служио онај исти који и Штокеловејевом плану. Садржи поред употребљивих и усељивих кућа још и неке елементе опсаде, а на њему је представљен и терен. Цамије су приказане условним знацима. Као и на претходном плану, унете су само неке зграде, према непознатом критеријуму, али не исте нити у истом броју. Иако је овај план цртан веома слободно, габарити неких објеката имају верније облике него на остала два плана. У бечком Ратном архиву план се налази међу папирима чије ће проучавање унети више светлости у околности под којима је рађен. Истиче се као компаративни извор за проверавање вредности сличних истовремено насталих извора.

Трећи план из ове групе је „*Plan der Vorstädte von Belgrad*”,⁵⁴ датиран, очито накнадно, у 1807. г.,⁵⁵ са потписом у десном углу: Fr. v. Bruschi, Lieut. v. Alvintzy. Први га је објавио Душан Пантелић,⁵⁶ а затим је више пута накнадно публикован,⁵⁷ коришћен⁵⁸ и излаган у фотокопији.⁵⁹ Ниједном није у целини објављен факсимил плана. Брушов план је оригинални цртеж у два листа, сваки вел. $58,5 \times 95$ cm, на хартији кашираној на платну. Има размерник са поделом у корацама (Schritt). Размера му је $1 : 1\,400$. Цртан је у три боје са тоновима. Улична мрежа и контуре кућа су црвене, а површине кућа ружичасте, назива су црни, а терен око шанца цртан је сепијом. План је оријентисан према североистоку. Садржај плана је познат. На полеђини плана је налепница са текстом: „Verlassenschaft des F. M. Csernell“, што значи да је у бечки Ратни архив доспео као део заоставштине генерала Михајла Чернела.

На плану су приказани улична мрежа, зграде, палисаде и шанчеви. Има називе готово свих улица, тргова, градских капија и неких излазних путева. Објекти су на плану означени бројкама, а бројке су и на празним просторима између кућа уз фронтоне улица. Куће су приказане шематски, углавном правоугаоно, у контури која имитира сенку. На исти начин цртани су и улични блокови, тј. као контуре, са сенком на источној и јужној страни. Примењен је,

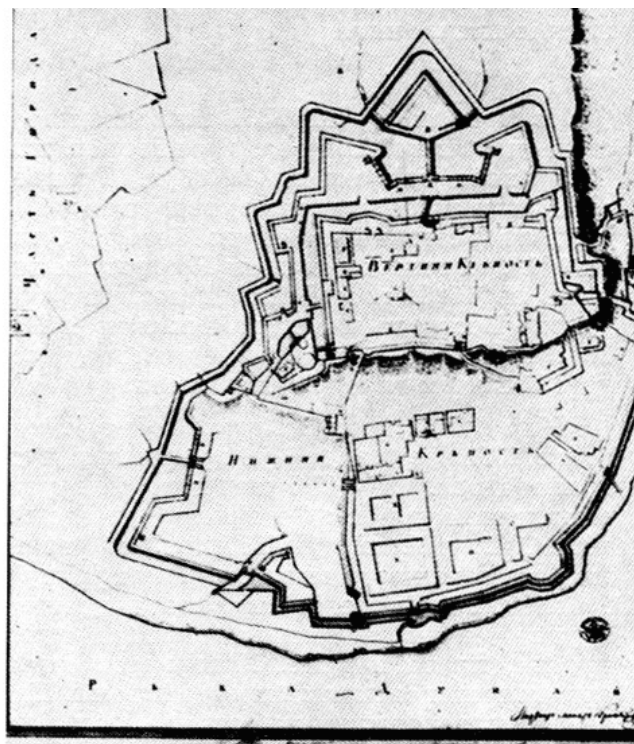
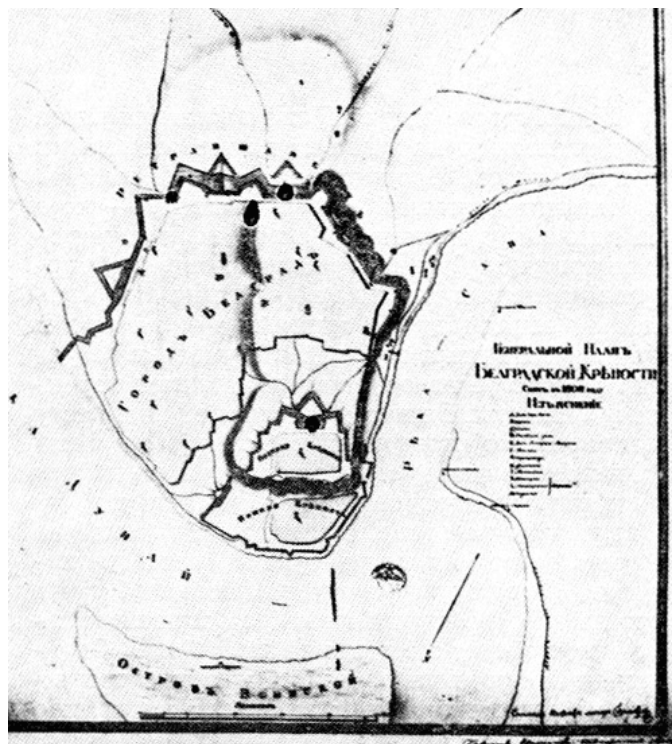
дакле један картографски метод који ће бити, под утицајем архитектонских цртежа, карактеристичан за каснију картографију, а за приказивање густо насељених места и изграђених блокова. Цамије су приказане у изгледима, сенчењем, као условне представе без међусобне диференцијације облика и величина.

Намена плана је слична као и код двају претходних, тј. утврђивање постојећих усељивих зграда и кућа у рушевинама, што потврђује и чињеница да је од 1.621 бројке на плану учртано свега 1.000 кућа, у приближним габаритима.

Брушов план представља посебан картографски извор са издвојеним садржајем, настао на бази постојећег картографског материјала и рекогносцирања терена, важан за проучавање датог садржаја. Не може се користити као општи картографски извор за сва проучавања Београда крајем XVIII века, с обзиром на то да не даје верну слику нити све елементе тадањег стања вароши.

Брушов план је једини код нас шире али још увек недовољно обрађиван план са краја XVIII века. Питањем његовог датовања и настанка бавили су се, узгред, Д. Пантелић⁶⁰ и Р. Перовић.⁶¹ Док је Пантелић дао само опште напомене уз објављени цртеж без идентификационих података о оригиналу и изразио сумњу у датирању истог у 1807. г., дотле је Р. Перовић отворио скоро сва питања која се постављају у вези с планом, указавши на могуће путеве њиховог разрешавања, поставио далеко шире зависност плана од других извора и углавном доказао погрешно датовање.

Сва три напред наведена плана међусобно су зависна. Картографском анализом може се доћи до закључака о њиховом хронолошком, површинском и садржајном односу. Међутим, таква анализа била би преурањена, с обзиром на отворене могућности да се пронађе аутентична документација за сва три извора. Засада се може указати само на неке важније разлике и сродности. Тако, на пр., на разлике назива на Брушовом плану и првом плану предграђа. Grosser Platz са Брушовог плана је Freüdhoff на плану предграђа, а Кафанска улица (Caffe Gassen) је Дорћолска улица (Dord Jolle Gasse). Број, положаји и облици зграда су различити на оба плана. Однос величина Брушовог плана и првог плана предграђа је $1 : 2$, што може да значи да су изведени један из другог, о чему сведоче и убоди шестара на оба оригинала. Но, будући да смо из наведених разлога упућени на монографске обраде

Сл. 9. и 10. — Планови Београда (лево) и Београдске тврђаве (десно) руског мајора В. Грамберга (Према фотокопији из Историјског архива Београда)

Fig. 9/10. — Plan de Beograd (à gauche) et de la forteresse (à droite) du commandant russe V. Gramberg (d'après la photocopie des Archives historiques de Beograd)

планова, то нема потребе упуштати се у предпоставке. Треба само истаћи да данашње познавање картографских извора за историју Београда са краја XVIII века наводи на далеко критичнији однос према познатим плановима, што посебно важи и за Брушов план.

Кратак преглед изабраних картографских извора са краја XVIII века показује да за историју Београда овог периода не недостају картографске представе на основу којих је могуће извршити идејну реконструкцију тврђаве и вароши, и то не само из тог времена већ добрим делом и из каснијег раздобља, јер је познато да је постојећа агломерација углавном стагнирала. Користећи паралелно ликовне и писане изворе, могуће је стећи целовиту представу о Београду на крају његовог развоја под Турцима, када је структурално и морфолошки био типична оријентално оформљена балканска варош са барокно конципираном тврђавом.

Приказани планови потврђују потребу да се ова врста извора даље проналази и обрађује, и да се категоришу већ познати планови. Осим тога, потребно је истражити постојање картографских извора друге провенијенције, пре свега евентуалне турске радове, како би се избегла једнострана обавештеност.

Картографски извори из прве половине XIX века

Насупрот многим и разноврсним плановима Београда с краја XVIII века, из прве половине XIX века још увек има мало познатог картографског материјала од вредности за проучавање развоја града у време посебно за националну историју, значајних догађаја и његовог наинтензивнијег преображаја. Зачетак трансформације Београда из балканске и оријенталне вароши у европски град, његово стање после преласка у српске руке и процеси поступног претварања у српску варош не могу се још увек довољно документовати и картографским изворима. Из писаних извора сазнајемо о постојању планова, нарочито за оне делове Београда који нису стагнирали у првој половини XIX века, али још увек није утврђено да ли су сви сачувани. Досада је пронађен само мали број ових планова. Представу о изгледу Београда у првој половини XIX века, о његовој урбаној структури и развоју стичемо само на основу неколико парцијалних планова, из којих се не могу изводити ближи закључци о изменама унутарњег састава вароши. За прву половину XIX века није познат ниједан план који би обимом података и детаљном представом одговарао Штокеловејевом плану из 1789. или Зарићевом плану из 1878. г.

Из прве половине XIX века познато је свега неколико планова. Фрешвиллов план Београдске тврђаве из 1801. г., Грамбергови планови београдских утврђења из 1808. г., план Београда и Земуна Јозефа Сламе из 1817. г., генерални план Београда и околине из 1829. г. и фрагментарни планови делова Београда Франца Јанкеа из 1841. и 1842. г. Сви они осим Грамбергових су досада објављени на одређени начин.

*Plan der festung Bellegrad wie solche im Jahre 1801. bestenden*⁶² је оригинална аутографија вел. $62 \times 45,5$ cm, сигнирана у доњем десном углу са: Gezeichnet von Frescheville Oblt. v Alvintzy Inf. Rgmt. Има размерник са поделом у хватима. Размера му је $1 : 1\ 600$. Рађена је бојама, веома прецизно цртана, са нијансираним тоновима сепије, црвене, плаве и црне. Цртеж има одлике архитектонског начина представљања. План је рађен вероватно на основу постојећег картографског материјала и рекогносцирања извршеног осматрањима. У горњем десном углу има „картуш“ са алегоричком представом Саве и Дунава око овалног наслова. Фрешвиллов план спада међу најлепше примерке планова Београда на коме су ликовни израз, јасноћа и недвосмисленост цртежа под осетним утицајем уметности класицизма, и у коме профињеност линијске и колористичке обраде потенцира прегледност садржаја. Међутим, садржај плана и његова вредност као картографског извора нису у сразмери са лепотом израза. План нема легенде нити ознаке које би упућивале на издвојену легенду. Има свега осам назива (Semendrianer, Widiner, Constatinopoler, Bosnier, Disdarer i Wasser Thor, Donau Strom i Sau flusz). Оријентисан је на југоисток. Утврђења и објекти горњег и доњег града су уопштени иако је размера дозвољавала верније приказивање. У односу на планове из 1789/90. г. учртано је неколико нових објеката, а неки од ранијих су изостављени. План је објављен,⁶³ али без коментара, компаративне анализе и оцене.

Историјски архив Београда поседује фотокопије планова београдских утврђења које је израдио 1808. г. руски инжењеријски мајор Василије Грамберг. То су *Генералной Планъ Белградской крѣкости, снят въ 1808 году.* и *Детальной Планъ Белградской крѣкости снят въ 1808м году.*⁶⁴

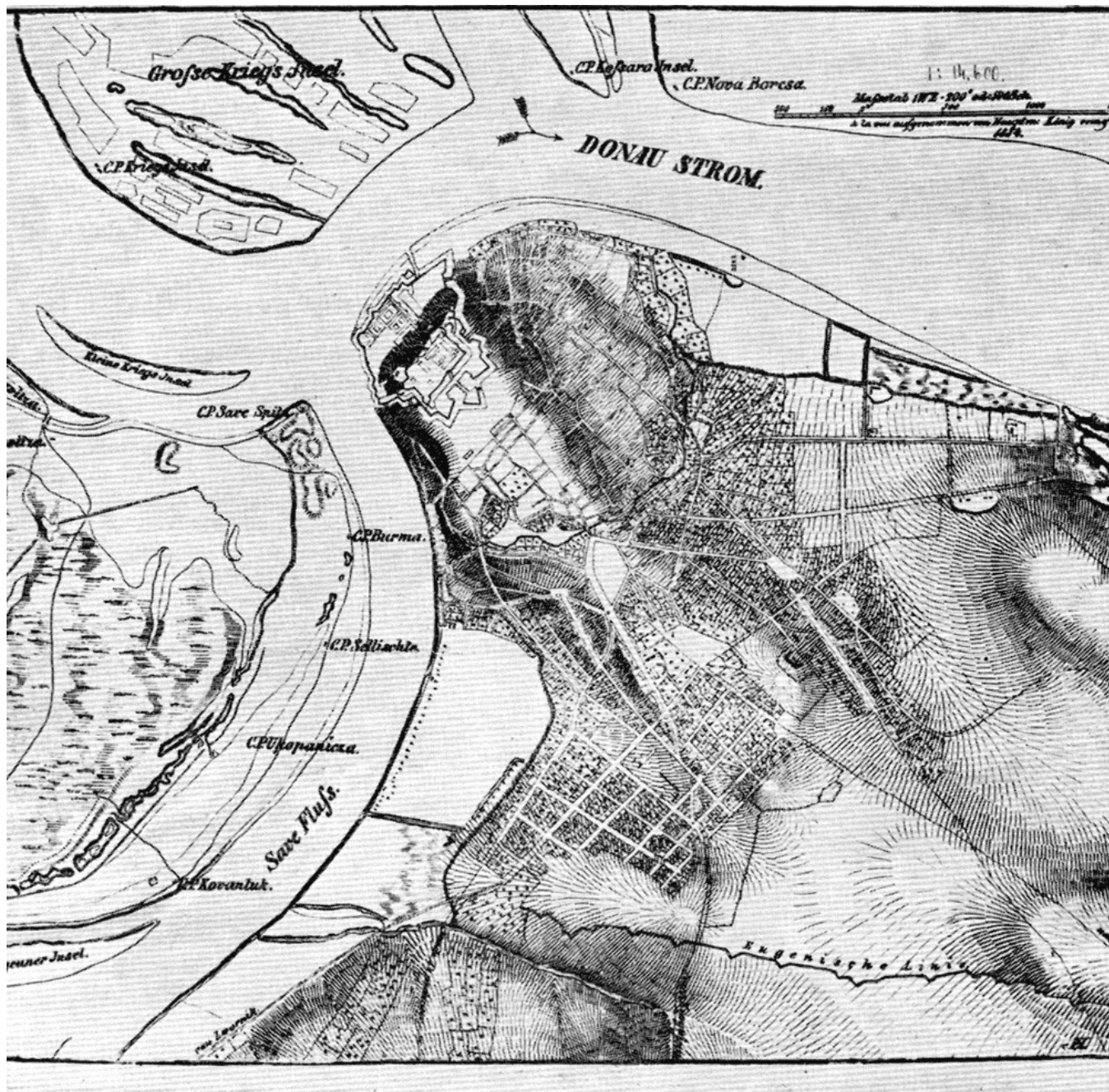
Оба плана представљају засада једине познате картографске изворе из Карађорђевог времена, па су стога драгоцени и поред своје уопштености и малог броја обавештења која пружају. Рађени су с наменом да прикажу београдска утврђења, тако да је сав остали садржај сасвим занемарен.

Грамбергов план Београдске тврђаве оријентисан је на југоисток, има размерник и легенду са 24 одреднице — повезане са латиничким словима А — Z у плану — које објашњавају намене објеката горњег и доњег града тврђаве. Обухвата подручје тврђаве (верхняя крѣпость — нижняя крѣпость) еспланаду са излазним путевима и део вароши (част города) на дунавској страни. Настао је на основу оригиналног теренског снимања односно аутопсије,⁶⁵ али се у топографској представи разликује од ранијих прецизних аустријских планова већим или мањим одступањима облика и углова. Садржај му се такође разликује од оног на хронолошки блиским, аустријским плановима. Ситуација је генералисана, бедеми су, на пример, приказани без топовских заклона, који су несумњиво постојали. Ограниченим бројем података и уопштеним приказом ограничена је и вредност плана као извора.

Генерални план београдских утврђења оријентисан је такође на југоисток, а обухвата део Ратног острва, тврђаву, варош и део непосредног залеђа. Цео садржај сведен је на веома стилизоване представе спољних бедема тврђаве и варошких шанчева. Варош је приказана у једном блоку у коме су означене неке џамије и црква, зграда Совјета и неколико других важнијих зграда. План има легенду са 12 одредница, обележених у плану латиничким словима од А до М. Називима су означене реке, правци путева, објекти уз леву обалу Саве и леву обалу Дунава (свега три) и подела Београда на горњу и доњу тврђаву, варош и шанац. Терен је шематизовано приказан шрафама. План представља веома ограничен извор, вредан само за приближна локализовања у легенди означених објеката.

У бечком Ратном архиву постоје два плана Београда датована у 1818. г., али се ниједан од њих не може третирати као извор из тог времена. Један од њих, план Емерика Антолића „Geometrie Practicant-a“⁶⁶ је лепо цртан школски рад, али без икакве вредности, а други је план Београда у размери $1 : 33\ 000$,⁶⁷ вел. $18,5 \times 16,8$ cm, веома лепо гравирани, али уопштен и са ситуацијом која подсећа на стање Београда крајем XVIII века.

На плану потпоручника Јозефа Сламе, *Uebersicht der Gegend zwischen Semlin et Belgrad*,⁶⁸ обухваћена је територија између Београда и Земуна, на којој су оба града представљена шематизованим блоковима без много података. План је рађен са наменом да региструје санитарне објекте околине Земуна и линије годишњих поплава, у размери $1 : 14\ 400$, вел. $65 \times 46,2$ cm, у пет

Сл. 11. — План Београда, капетана Кенига, размере 1:14600 из 1854. године. (Беч, Ратни архив G Ib 53)

Fig. 11. — Plan de Beograd du capitaine Koenig, échelle 1:14600 datant de 1854. (Vienne, Archives de guerre G Ib 53)

боја. Веома је прецизно гртан, са добром топографском осномом, али је за проучавање Београда веома уопштен. Занимљив је само као један од ретких планова из тог времена са општом представом Београда. План има и своје варијанте⁶⁹ са новим елементима унетим на основу каснијих рекогносцирања, а важан је за проучавање стања на простору данашњег Новог Београда и Ратног острва. Објављен је у факсимилу смањеног формата.⁷⁰

Plan von Belgrad, из 1829. г.,⁷¹ штампан као помоћна карта на карти Европске Турске Франца фон Вајса, у размери 1 : 61 910,

црном бојом, вел. 19 × 19 cm, представља једну од ретких општих картографских представа Београда и околине свога времена. Карта којој припада рађена је на „основу најновијих извора“ током 1819—1823. г.,⁷² што би требало да значи да је и план ажуран у бележењу насталих промена. Резан је веома прецизно, тако да је сасвим прегледан упркос ситној размери. Оријентисан је на север. Има размерник са поделом у хватима. Обухвата територију до Земуна на северу, Бежаније на Западу, Дедиња на југу, Миријева и Миријевског потока на истоку. Терен је веома детаљно пред-

стављен шрафама, а путна мрежа са два условна знака — главни друмови и попречни путеви. Има мало назива, само опште топониме, хидрониме, орониме и ознаке праваца путева. За најопштија географска проучавања рељефа и путне мреже је драгоцен извор, као и за општи поглед на изграђеност и простирање вароши. Додуше, ситуација исказана овим планом се незнатно разликује од оне на плановима Београда с краја XVIII века, али је значајно то што варош није представљена у блоковима, већ са појединачним зградама. Отворено је питање колико се овај план може везати за време када је створен и поред напомене да је рађен према најновијим материјалима.

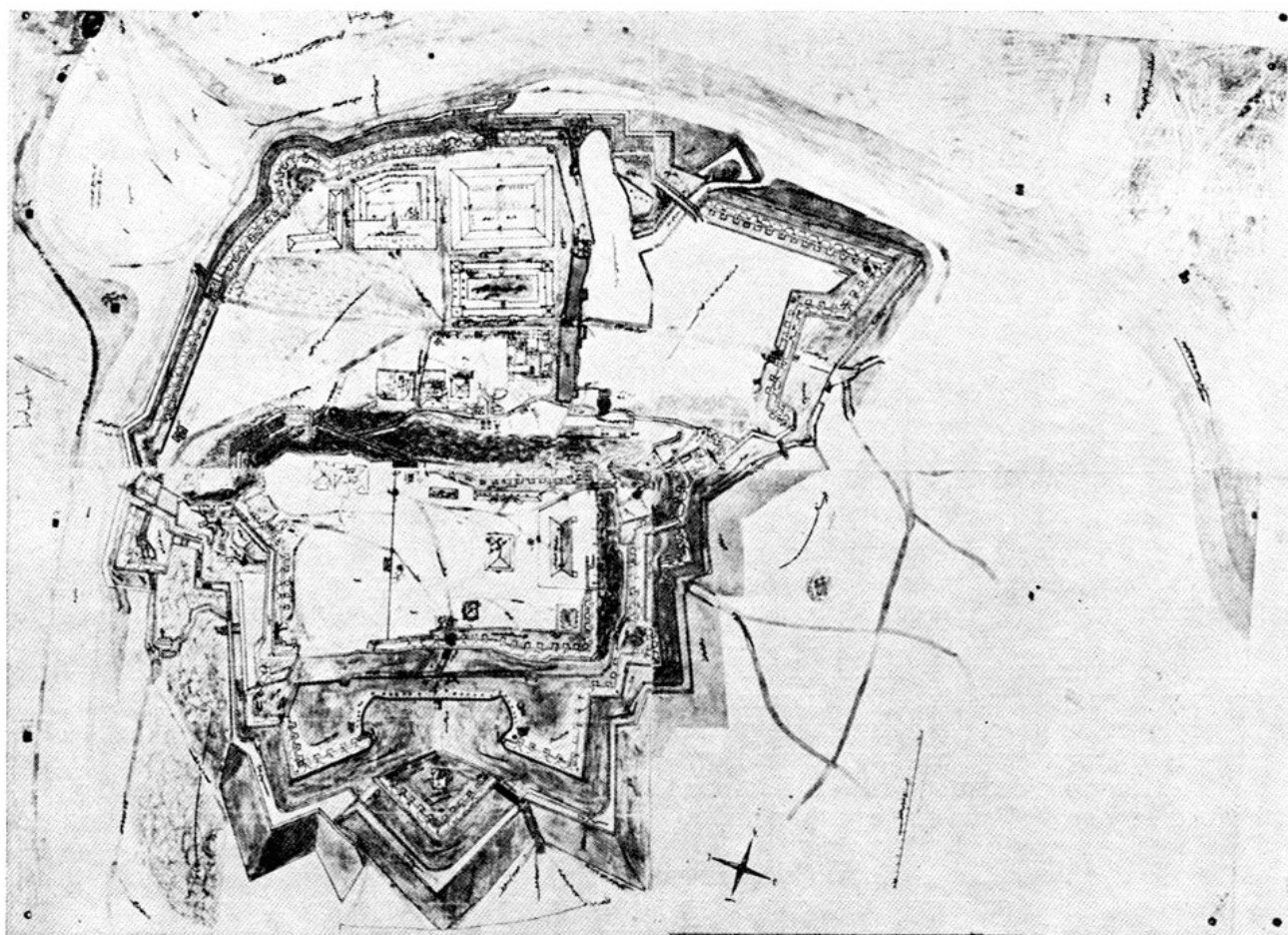
Планови појединих делова Београда правителственог инцилира Франца Јанкеа означавају почетке израде домаћих картографских докумената за историју Београда. До данас су пронађена његова четири ситуациона плана, два ситуациона плана земљишта на којим се имао подићи Лицеј, план предела између Теразија и данашње

улице Народног фронта и план комплекса око доњег потеса данашње Кнез Милошеве улице. Сва четири плана израђена су у вези са изградњом појединих зграда или са одређивањем граница имања, дакле првенствено као пропратни документи сепаратних потреба, а не као општи картографски извори, па су према томе значајни за проучавање садржаја на који се односе. Међутим, у недостатку других картографских докумената из Милошевог времена, они имају шири значај, јер се као картографски материјал могу користити за интерполовање у историографски план Београда прве половине XIX века.

План околине Саборне цркве,⁷³ без наслова, из 1841. г., рађен је као детаљни геодетски план ситуације око будућег лицеја и прилог уз акт за његову изградњу,⁷⁴ Има размерник са поделом у хватима. Није копиран, нити има називе. Приказане су Саборна и мала помоћна црква, богословија и околне зграде. План је објављен само као илустрација без коментара и основних

Сл. 12. — Турски план Београдске тврђаве, размере 1:1200, из 1863(?) (Архив Србије ГК-7)

Fig. 12. — Planс turc de la forteresse de Beograd. Echelle 1:1200, datant de 1863 (?) (Archives de Serbie G-K 7)

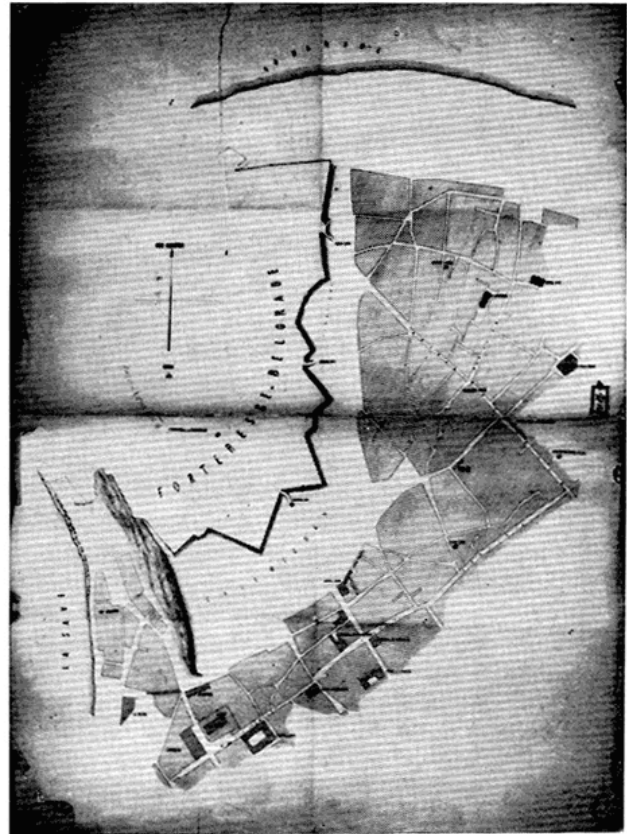
идентификационих података. Други ситуациони план, такође без наслова,⁷⁵ из 1841. г., обухвата један блок између четири сокака, односно земљиште на коме се имало подићи „велико школско здање“. На плану су приказане зграде у блоку са именима власника парцела. Котиран је, са размерником, датован и потписан. Објављен је с непрецизном легендом уз акт чији је саставни део,⁷⁶ без описа. Има исти значај као и претходни план.

Јанкеов План у којем е Сокак уведенъ, од 17. IV 1842. г.,⁷⁷ је пројекат за просецање везе између Теразија и данашње улице Народног фронта. Рађен је у размери један цол на плану = 12 хвати у природи, на цртаћој хартији, вел. 44 × 35,8 см. Представљена је уопштена ситуација једног блока у црном тушу, и траса будуће улице повучена кармином. Садржи још парцеле око просечене трасе, са именима власника и најнужнијим котама. Саставни је део акта о просецању нове улице. План је објављен са нецелисходном легендом и без основних података.⁷⁸

Планъ у комъ се одъ 6 Юнія коммисионално размѣрена и опредѣлена црквена земља у Палилули съ црвенимъ линіјама означена види,⁷⁹ Франца Јанкеа из 1842. г., у размери где 1 цол на плану означава 50 хвати на терену, вел. 44 × 35,8 см, представља као и претходни, ситуациони, веома уопштени, геодетски заснован план. Ситуација је оријентисана слободно према југу. Обухвата подручје од Стамбол-капије до данашње улице Светозара Марковића и од Маркове цркве до данашње Бирчанинове улице, са блоковима у којима је учтано пет јавних грађевина (Стамбол-капија, Батал-џамија, Маркова црква, Касарна, Дворац и Совјет). Рађен је ради одређивања опсега земљишта Маркове цркве, али има и шири значај. Вероватно представља извод из ширег плана новог дела Београда изван шанца, о коме има индикација у оновременим документима.

План је публикован⁸⁰ непотпуно и са легендом која уноси забуну, јер је проглашен за први регулациони план Београда ван шанца.

Основно питање постоји ли аутентични картографски извор са целовитом представом Београда у првој половини прошлог века остаје и даље отворено. За науку је веома важно да се ово питање реши, да се утврди да ли је за тај период постојао неки домаћи или страни план Београда са одговарајућим обимом информација о стању вароши и тврђаве, нарочито ради континуираног праћења развоја.

Сл. 13. — План околине Калемегдана размере 1:2000 из 1863. (Народна библиотека С. Р. Србије, КГ, 294/43-4)

Fig. 13. — Plan des environs du Kalemegdan, échelle 1:2000 de 1863 (Bibliothèque Nationale de Serbie KG, 294/43-4)

Картографски извори друге половине XIX века

Сви започети процеси урбаног развоја Београда у првој половини XIX века тек су у другој половини века стигли у завршну фазу. Претварање турске у српску варош и спонтано настале мреже у регулисани улични растер, замењивање грађевинског фонда од слабог материјала зиданим кућима, све то, започето за Карађорђа и веома интензивно настављено после другог устанка, довршавало се у другој половини прошлог века. Преображај Београда од балканске вароши у европски град предајом градова и распродајом турских имања после 1862. и 1867. г. ушао је у завршну фазу. Револуционарни друштвени процеси, који се видљиво испољавају и у повећању територије и становништва Београда, праћени су већим бројем планова, докумената његових просторних и структуралних промена. Иско још нису пронађени сви, а међу њима и неки најважнији картографски извори, већ

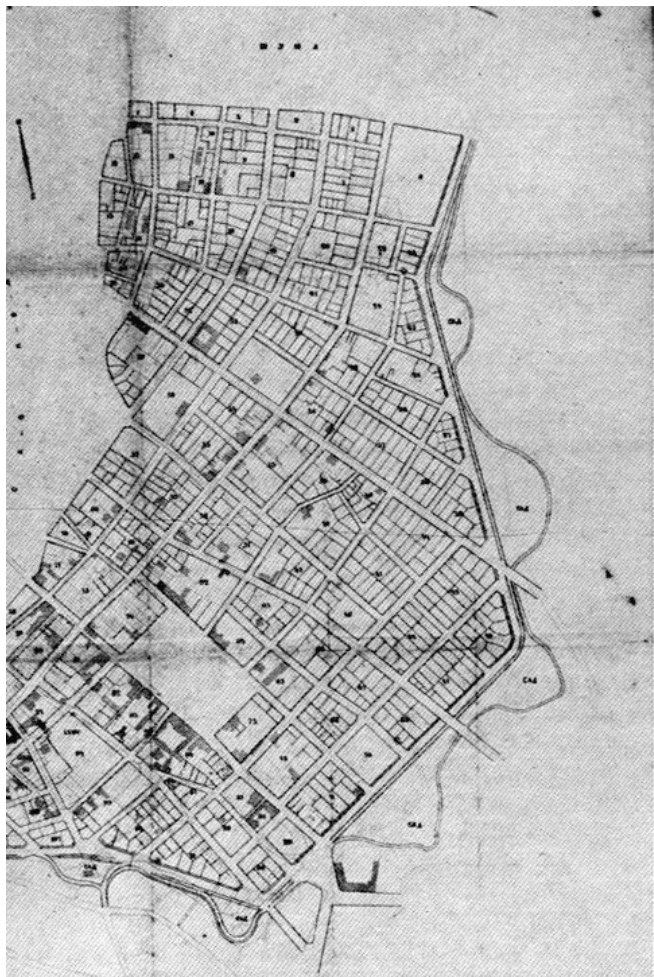
досада познати домаћи и страни радови омогућавају да се ближе прати развитак Београда и да се приступи како општим тако и детаљним студијама које се на њима заснивају.

Са почетка друге половине XIX века имамо план Београда капетана Кенига, који обухвата цео дотада изграђени градски рејон. *Plan von Belgrad a la vue aufgenommen von Hauptm. König vom 9-ten Gr. Rgmt. 1854.*⁸¹ План је у размери 1 : 14 600, величине 41 × 33 cm, литографисан у црној боји и ручно колорисан. Приказује тврђаву, варош у шанцу и ван шанца и непосредну околину. Има размерник са поделом у корацима. Оријентисан је правилно на север. Густо изграђени делови вароши приказани су у ружичасто обојеним блоковима, а ређе изграђени делови појединачним кућама. Терен је представљен шрафама са вертикалним осветљењем. Баште условним знацима, колорисане светлозеленом бојом. Номенклатура је сведена само на ознаке праваца путева (*nach Wischnitza, nach Jagodina, nach Kragujewaz, nach Zwornik*), циркумвалациону линију (*Eugenische linie*) и неколико топонима на десној обали Саве и левој обали Дунава. И поред сиромашне номенклатуре и генералисане представе насељеног дела вароши, план је у оквиру дате размере важан картографски извор. То је први познати план из половине XIX века на коме је целовито представљена урбана ситуација и резултати изградње Београда у претходном периоду и засада једини познати извор који фиксира просторно развијање Београда ван шанца до тог времена. Са геодетског становишта план није веран, неподударни су углови на плану и терену. Очито да је настао компилацијом старијег картографског материјала (о чему сведоче правилније приказани делови вароши у шанцу) и накнадних снимања и интерполација извршених неинструменталним методама (о чему сведочи искривљена ортогонална мрежа улица Западног Врачара и размерник са поделом у корацима). План се може користити углавном за општа проучавања развоја Београда, ако се узму у обзир истакнуте деформације, а врло обазриво за детаљне студије. Значајан је као допунски и упоредни извор. Кенигов план има и своје варијанте из 1854. и 1857. г.⁸² са идентичном ситуацијом. Није накнадно публикован, већ је само поменут у литератури.⁸³

У бечком Ратном архиву налази се (*Plan von Belgrad u. dessen Umgebung*),⁸⁴ датиран у 1869. г. То је оригинална олеата вел. 45,5 × 55 cm, на којој је представљена околина Београда са Земуном и делом Баната. Очито

је то картографски материјал за секцију карте размере 1 : 28 800. Рађен је у шест боја: номенклатура црном, путеви и објекти црвеном, воде плавом, баште тамнозеленом, шуме светлозеленом, а терен сепијом са шрафама. Приказана ситуација иста је као и на плану из 1854. године. Једино што за Београд има шест топонима више *Untere-obere-Festung, Kalimegdan, Türkenstadt, Serbenstadt, Vracsar* и *Topčider*). Називи *Türkenstadt* и *Serbenstadt*, поред истоветне ситуације са планом из 1854. г., упућују на закључак да је план у бечком Ратном архиву слободно датован, односно да се не може узети као извор за 1869. г., већ за ранији период пре 1864. г. Могуће је да овај план стоји у вези са планом из 1864. г. који помиње Е. Цветић у свом приказу територијалног развитка Београда.⁸⁵

Бомбардовање Београда 1862. г. и дипломатска активност која је затим уследила, као и све оштрије постављање питања исељења Турака из Београда били су повод за израду одговарајућих картографских докумената. Рад комисије за извршење Канличког протокола везан је за снимање околине Калемегдана извршено почетком 1863. г. и снимање вароши унутар шанца. Несумњиво да је (*План околине Калемегдана*), који се чува у Народној библиотеци СРС,⁸⁶ а који досада није објављен, резултат рада српских и турских официра — топографа, припремљен за рад Војне комисије која је имала да одреди периметар еспланаде Београдске тврђаве⁸⁷ и да је израђен између 24. јануара и 28. марта 1863. г.⁸⁸ План је литографисан у црној боји и слепљен од два листа, размере 1 : 2 000, величине 60,5 × 83,3 cm. Оријентисан је на север. На њему је представљен појас између спољних бедема тврђаве са делом вароши до линије данашњих улица 7. јула и Цара Уроша. То је ситуациони геодетски план, на коме су унутар уличне мреже ређим растером приказани блокови, а гушћи растером поједини значајнији објекти. Називи су на француском. План је без легенде, са уписаним називима спољних капија тврђаве (Сава-, Стамбол-, Зиндан- и Видин-капија) и значајнијих зграда (Магазини на Сави, Царинарница, Митрополија, Богословија, Саборна црква, Хотел Јелен, Николајевића кућа, Трговачки суд, Српска круна, Гарашанинова кућа, Жандармерија, Бајракли џамија, Текија, Мехмедпашина џамија, остаци палате принца Еугена, Синагога, Јеврејска школа и још два минарета) и неких улица (Трговачка, Зерек, Дорћол, Бит пазар и Јеврејска). Рађен је са специјалном наменом, али је за приказани део вароши аутентични извор не само као ви-

Сл. 14. — План вароши Београда у шанцу Е. Јосимовића, размере 1:3000 из 1867. (Из: Е. Јосимовић, *Објаснење*, прилог)

Fig. 14. — Plan de la ville de Beograd dans l'enceinte de E. Josimović. Echelle 1:3000, datant de 1867. (E. Josimović, *Note explicative*)

зуелни приказ једне дипломатске акције, већ је драгоцен за друга проучавања. Техника литографије упућује на закључак да је план штампан у Државној каменорезници у Београду, по чему би био међу првим домаћим штампаним радовима ове врсте. Веома је прецизно цртан и лепо одштампан, а по различитим транскрипцијама истих назива на одвојеним листовима, закључује се да је рађен на брзину, и да су један лист можда радили српски, а други турски официри, односно одвојене екипе стручњака. На једном листу исписују се називи капија и минарета са KAPI и MINARET а на другом CAPI и MINARE.

Музеј града Београда чува *План периметра београдске тврђаве*⁸⁹ капетана Стевана Касановића из 1881. г. План је објављен,⁹⁰ а представља копију документа Министарства спољних послова, коме је подлогу чинио напред наведени план. На њему је била уцртана линија периметра еспланаде тврђаве. Ова копија је поједностављена

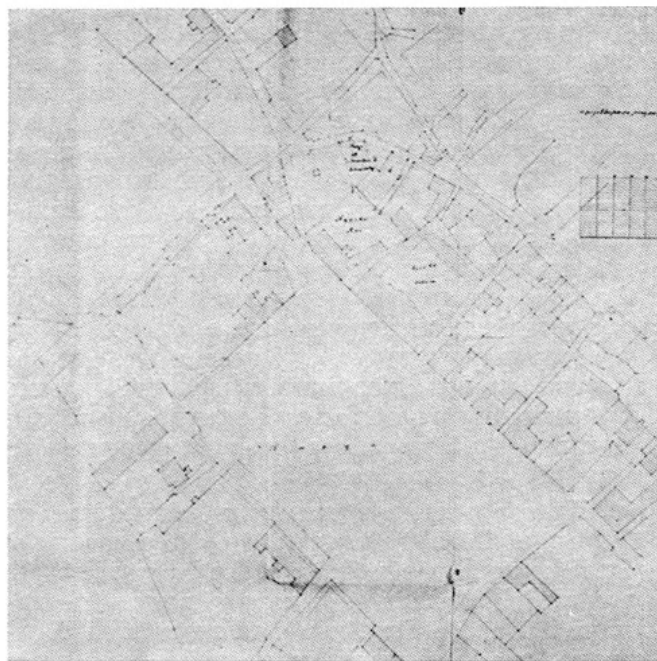
тима што подлога није верно копирана. У горњем десном углу копије стоји: „Приметба: Овај план је сравњен са планом налазећим се у Министарству иностраних дела и према истом пруга црвено извучена означава границе градског реона који је одредила међународна комисија после бомбардовања 1862.“

Највероватније је да истом периоду припадају и два турска плана која су објавили Глиша Елезовић и Пера Поповић.⁹¹ Они су касније више пута коришћени⁹² и репродуковани.⁹³ Но док је за План београдског града и вароши у границама шанца сигурно да је из 1863. г.,⁹⁴ дотле за План београдске тврђаве то није утврђено, али је очито да му је хронолошки близак. Оба турска плана су једини код нас шире обрађени и анализирани картографски извори из XIX века. За њих су дати основни технички и садржајни подаци и коментарисан им је садржај.

*Турски план београдске тврђаве*⁹⁵ представља аутентични, веома богат картографски извор за проучавање тврђаве половином XIX века. Рађен је у крупној размери, око 1:1200. Има размерник са поделом у османлијским аршинима. Оријентисан је према ссз. Геодетски је само приближно

Сл. 15. — План пројектиране регулације Велике пијаце и околних сокака. Е. Шефела, размере 1:1000 из 1868. (Историјски архив Београда, УВБ, ФВИР 146)

Fig. 15. — Plan du projet d'aménagement du Grand Marché et des rues attenantes de E. Sefel; échelle 1:1000, datant de 1868. (Archives historiques de Beograd, UVB FVIR. 146)

тачан, грубо је цртан, али верно бележи садржај тврђаве. Без обзира на картографске и геодетске недостатке, план представља целовити извор аналоган плановима Београдске тврђаве са краја XVIII века. Садржај плана представљен је комбинацијом архитектонског и картографског метода у шест боја. Називи на турском језику су црни, бедеми и контуре објеката су црвени, ровови, гласије, међубедемски простори и платои су зелени; путеви окер; воде у плавим нијансама, а терен (гребен) је тамно зелен. Сава и Дунав су нетачно приказани као и на турском плану вароши. План приказује све објекте тврђаве и њено наоружање — топове. Цртеж који су објавили Г. Елезовић и П. Поповић је веродостојна транспозиција оригинала. За још потпунију монографску обраду овог плана остаје да се реши питање геодетске основе, аутора, тачног датирања и сврхе израде плана. Убоди шестара на оригиналу указују на могућност да је план пренет са неког предлошка или да је као предлог послужио, другом плану, можда плану вароши.

*Турски план београдског града и вароши у границама шанца*⁹⁶ рађен је са специјалном наменом да прикаже етничку припадност и власништво појединих парцела вароши у шанцу, те је у том смислу веома драгоцен извор. План је настао компилацијом релативно тачног топографског снимка (тврђава) и шематске скице (варош). Картометријски је неупотребљив, а за проучавање стања грађевинског фонда, убикације појединих грађевина, праваца протежа улица и сл. употребљив је само условно уз паралелне изворе. План је анализиран, а расправљано је о његову аутору и времену настанка.⁹⁷ Транскрибован је са турског, дешифровани су поједини елементи садржаја и дати су основни технички подаци. Остало је да се дешифрују црне линије које пресецају поједине блокове. Наиме, аутори овог објављеног плана кажу да је „на плану све лепо и јасно означено, само се не зна значај дебелих линија које у прелазима иду и улицама и преко блокова од кућа.⁹⁸ Међутим чини се да ове линије приказују границе махала којих у легенди има девет, онолико на колико је делова црним линијама подељена варош. Транспоноване обојеног оригинала у црни цртеж верујемо да је, сходно претходном плану, учињено савесно.

Према распису министра грађевина од 28. маја 1864. г. требало је да вароши у Србији построје уредан план за израду регулације.⁹⁹ Да ли је с тим у вези и те године, или пре тога, израђен неки план Београда, није познато, као што данас није

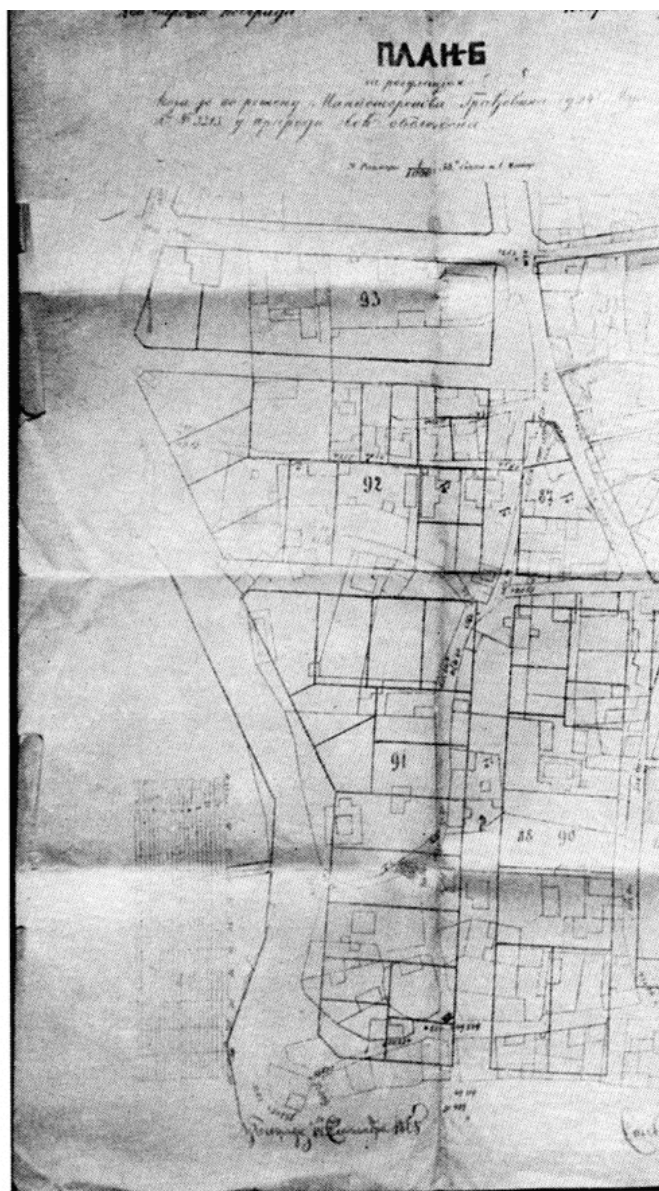
познат план из 1864. г. који помиње Емило Цветић.¹⁰⁰ Може се претпоставити да је у 1863. г. израђен српски план паралелан турском плану вароши у шанцу, и то због истих разлога, као резултат рада комисије за утврђивање власништва поседа у Београду у шанцу. Међутим, нема сумње да је рад на снимању Београда, који је 1864. г. предузео професор Велике школе Емилијан Јосимовић произашао из општих потреба за уређење вароши, а у вези с наведеним расписом министра грађевина. Емилијан Јосимовић премеравао је током 1864—1867. г.¹⁰¹ онај део Београда који се налазио у шанцу. Познати резултат тог премера био је план *Стари Београд (део у шанцу) како постоји и како би био регулисан* у размери 1 : 3 000. План је литографисан у црној боји у Државној каменорезници у Београду, на хартији вел. 54 × 63 cm, а издат је као прилог објашњењу регулације Београда у шанцу.¹⁰² На њему је обухваћена варош, без тврђаве, између Калемегдана и спољњег варошког шанца, са ситуацијом постојеће мреже улица, парцела и објеката од тврдог материјала, као и пројекат регулације. Двојни садржај изражен је тањим и дебљим линијама, с тим да је јаче наглашен пројекат регулације. Из Јосимовићевог објашњења регулације и анализе плана излази да је план синтетичка представа одабраних елемената урбаног склопа старог дела Београда настала из обимније документације припремане у току снимања терена и израде плана, што значи да ни издалека због своје намене не даје целовиту картографску представу обухваћене територије. На плану су изостављена одомаћена имена улица, сви објекти од слабог материјала (међу којима неки од историјског значаја), као и други уобичајени елементи планова истог карактера. План није котиран, нити је на њему представљен терен. Према томе, план представља аутентични али ограничени картографски извор за проучавање уличне мреже и парцелације једног дела Београда. Наравно да као урбанистички пројекат има далеко веће вредности.

Јосимовићев план је често објављиван, коришћен и приказиван,¹⁰³ али првенствено као урбанистички пројекат. Као извор за проучавање постојећег стања до данас није потпуно ни исцрпно анализиран. Нису нам познате све околности под којима је рађен. Документација и паралелни планови о којима нас је обавестио Јосимовић у свом штампаном објашњењу предлога регулације,¹⁰⁴ нису пронађени. Не зна се који и какав је картографски материјал Јосимовић насљедио и на који се претходни премер евенуално надовезао.¹⁰⁵ Остаје да се трага за

автентичним документима који се односе на Јосимовићев план. Пројектни део плана захтева даљу, нарочито компаративну анализу, недовољно заступљену у досадашњим приказима, како би се утврдио стварни утицај Јосимовићевих убранистичких идеја на развој Београда и открили сви објективни и субјективни чиниоци који су се супростављали реализацији плана.

У време када је Јосимовић припремао израду свог плана капетан Антоније Алексић израдио је 1865—1866. г. „врло детаљан“ План околине Београда¹⁰⁶ у размери 1 : 50 000, са густом мрежом путева и подацима о културама. Будући да нам је план познат само из приказа, као и из копије истог коју је направио капетан Јохан Роскијевић,¹⁰⁷ о њему не можемо ближе говорити. Из кратког описа плана, заправо карте, излази да би за период у коме је настао представљао вредан извор за општа проучавања односа изграђених убраних површина према околини, за стање култура и повезаност вароши са залеђем.

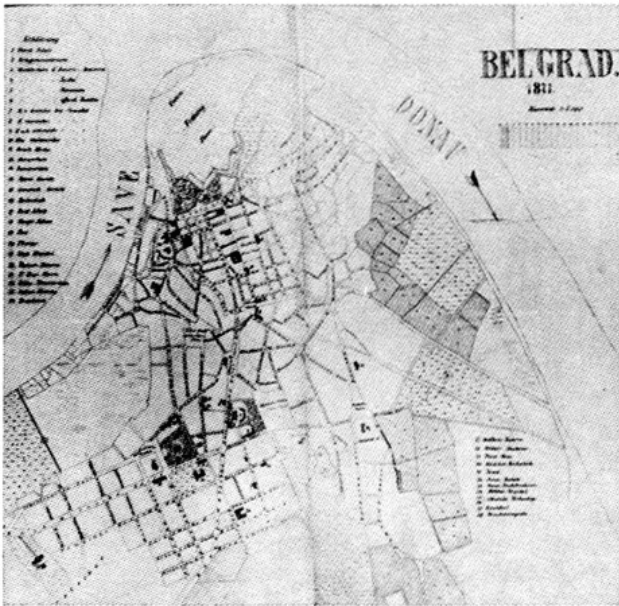
После предаје града 1867. г., убрзани су послови регулисања уличне мреже Београда у шанцу. Међу те послове спадала је и израда одговарајућих планова, који су приказивали постојеће стање и пројекте регулације. Познато је више досада необјављених и неискоришћених планова. С почетка 1868. г. је План пројектиране регулације Велике пияце и околни Сокака,¹⁰⁸ који је израдио Е. Шефел. То је ситуациони геодетски план у размери 1 : 1 000, вел, 58×40,6 см, са уличном мрежом и зградама у тврдом материјалу. У свему копија, извод, из Јосимовићевог оригиналног плана. Обухвата околину данашњег Студентског трга између данашњих улица Браће Југовића, Змај Јовине, Кнез Михајлове и 7 јула. Крајем 1868. г. издана су истовремено три плана дела вароши Београда кварта варошког и то: План А са кућним бројевима, како сада постоје; План Б, са регулацијом, која је по решењу Министарства Грађевина од 24. маја 1868. год. Г. № 3313 у природи већ обележена и План В., како ће изгледати регулисана ова чест вароши.¹⁰⁹ Наведени планови, и обавештења о плановима из 60-их или 70-их година,¹¹⁰ исто као парцијални планови из прве половине XIX века, представљају важне изворе без којих се не могу сагледати промене настале у структури вароши; промене које означавају просторни и материјални израз имовинско-правних и класних односа тадањег београдског, и српског, друштва, односно утицај материјалних снага друштва на обликовање урбаних це-

Сл. 16. — План Б дела вароши Београда кварта варошког Ст. Зарића, размере 1:1000 из 1868. (Архив САНУ бр. 7914)

Fig. 16. — Plan d'une partie de la ville de Beograd de St. Zarić, échelle 1:1000 de 1868 (Archives de l'Academie Serbe des Sciences No 7914)

лина. Увид у начин изражавања садржаја на тим плановима пружа нам План Б дела вароши Београда кварта варошког¹¹¹ који је на основу сопственог премера саставио инжењер II класе Министарства грађевина Стеван Зарић, 14. септембра 1868. г. План је израђен по налогу Министра грађевина, а у вези с регулацијом тог дела вароши, ради продаје државних, раније турских, имања,¹¹² На њему је обухваћен простор између данашњих улица Васине, Вука Караџића, и Обилићевог венца. Тањим линијама приказано је постојеће стање, а дебљим линијама пројектована ситуација. У постојећем стању дистангвирани су објекти од

Сл. 17. План Београда из 1877., размере 1:8000 (Беч, Ратни архив, G Ib 55-1)

Fig. 17. — Plan de Beograd de 1877 échelle 1:8000 (Vienne, Archives de guerre, G Ib 55-1)

тврдог (шрафирано) и слабог материјала, а у пројекту су приказани будући блокови са новом парцелацијом, означени бројкама, што значи да је план везан за текстурелни део регулације. Осим габарита кућа и грађевинских линија унети су још и постојећи бунари. План је котиран, рађен у размери 1 : 1 000, са размерником на коме 38 бечких цоли одговара 1 метру у природи. Техника плана одговара, у сведеном виду, техници катастарских планова без рељефа и других елемената. Приказане су изграђене и слободне површине, без назива, ознака култура и сл. План је коректно литографисан у црној боји. Није наведена штампарија, али је вероватно штампан у литографији Државне штампарије.

После појаве више парцијалних планова, познато је и неколико планова са целовитим приказом Београда из треће четвртине XIX века. Емилијан Јосимовић и Стеван Зарић снимали су фронтоне улица са важнијим зградама и израдили 1872. г. план у размери 1 : 2 000, који је обухватао подручје до некадашњег Монопола, Славије и Палилулске школе. Овај њихов рад познат нам је само из изјаве некадашњег секретара Министарства грађевина. Исте, 1872. г., инжењер Министарства грађевина Фрањо Винтер споразумео се с Београдском општином да изради „први парцеларни план Београда“ у размери 1 : 2 000. За тај план премерене су све парцеле тадањег Београда и

унете у поменути Јосимовићев и Зарићев план. План је са размере 1 : 2 000 пантографом смањен на размеру 1 : 4 000 и такав касније послужио Стевану Зарићу за његов план публикован 1878. г.¹¹³

У бечком Ратном архиву налази се *Plan der Stadt und Festung Belgrad*,¹¹⁴ литографисан у 4 секције, вел. 46,5 × 61 cm. План није датован, а према редном броју архивске сигнатуре излази да је израђен после 1878. г. Међутим, анализом садржаја и картографске пројекције могло би се закључити да је настао после 1872. г., после званичног именовања улица, а пре 1877. г., односно пре Зарићевог плана из 1878. г., јер ниједан од планова из ових година није могао да му послужи као предложак. Сачувани примерак плана у бечком Ратном архиву штампан је у црној боји, али се види да је план припремљен за репродуковање у више боја из квадрата легенде намењених ознакама боја градских квартова. План је оријентисан на север, размере сса 1 : 6 000, са размерником у коме 1 цол представља 200 корака на терену. Нема потписа аутора ни издавача. Обухвата целу варош са тврђавом и непосредну околину до Мокролушког потока на југу и Карабурме на истоку — већу територију него касније Зарићев план. Садржи терен, изражен шрафама, уличну мрежу са називима улица, важније зграде и јавне грађевине са називима, дрвореде, паркове, баште и винограде изван вароши, и нарочито густу, издиференцирану мрежу путева изван насељеног дела. Има легенде за административну поделу вароши и за кафане и свратишта означена у плану бројкама. На плану је доста наглашен садржај од војничког интереса. Геодетска основа није му веродостојна, прави углови ортогоналне уличне мреже не поклапају се са стварном ситуацијом. Приметна је картографска деформација слична оној на плану Београда из 1854. г., на коме такође правоугаони блокови имају ромбоидни облик. Дати елементи јасно и прецизно су цртани, особито терен и путна мрежа. Репродукција је чиста, равномерна и квалитетна. У уличној мрежи диференцирана је наслеђена и новоизведена регулација, а назначене су и неке пројектоване трасе улица. Вредност и употребљивост плана је вишеструка. Он представља комплементарни извор са каснијим, хронолошки блиским плановима, на којима нису приказани терен и тврђава и где је слабије приказано стање путева изван насељеног дела вароши.

Сличан претходном је и план *Belgrad 1877*¹¹⁵ у размери 1 : 8 000. План је на олеати вел. 51,5 × 50 cm, са ситуацијом исцртаном црним, црвеним и плавим тушем. Оријенти-

Сл. 18. План тврђаве и вароши Београда размере 1:6000 из око 1875(?) (Беч, Ратни архив, G Ib 59-4)

Fig. 18. — Plan de la forteresse et de la ville de Beograd, échelle 1:6000 vers 1875 (?) (Vienne, Archives de guerre, G Ib 59-4)

сан је према сси. Има размерник с метарском поделом. То је општи прегледни план вароши са контуром тврђаве. Садржи улич-

ну мрежу са готово свим називима улица и тргова и јавним грађевинама. У њему су означени паркови, плавна подручја поред

Дунава и Саве, комплекси њива, воћњака, башта и утрина око изграђених делова вароши. Легендом са 38 одредница обухваћене су јавне зграде означене у плану бројкама, дворови, министарства, конзулати, школе, цркве, болнице, културне установе, управне и војне грађевине. Иако шематично цртан, представља релативно добар извор, али треба да се обазриво користи с обзиром на изабрани садржај. Може се претпоставити да је настао на основу постојећег непознатог картографског материјала, или да представља копију на олеати неког немачки транскрибованог домаћег плана. За разлику од ранијих планова, на њему је ортогонална мрежа улица западног Врачара представљена исправно.

Оба претходна плана из бечког Ратног архива потврђују да су планови са целивитом представом Београда постојали у овом периоду и на то да је за њих највероватније коришћен домаћи картографски материјал. Оваква претпоставка указује и на евентуални изглед данас непознатог Јосимић-Зарићевог плана из 1872. г.

Најдетаљнији до данас познати картографски извор за проучавање вароши Београда у XIX веку је *План Београда удешен за потребе Београдских основних школа*,¹¹⁶ који је на основу плана Ф. Винтера из 1872. г. саставио инжењер Стеван Зарић 1878. г. у размери 1 : 4 000. План је издала Државна штампарија, у којој је литографисан на 4 листа, вел. 41 × 52 cm, у црној боји. По техничкој обради и садржају припада сведеним (због одсуства ознака честица, катастарским ситуационим плановима. Картографска обрада у апсолутној је супротности са наменом израженом у наслову плана. План има размерник, легенду „објашњење“ — са називима крајева (квартова), и улица чији називи нису стали у план и легенду — „знаци“ — за границе крајева, везе баштина, бунаре и справе за поливање башти. Први пут је на овом плану употребљена оријентациона квадратна мрежа по маргинама хоризонтално означена словима А — Ж, а вертикално бројевима 1 — 8. Сваки квадрат мреже запрема 500 m². Оријентисан је, изгледа због економичног искоришћавања формата хартије, на североисток, са знаком оријентације и утврђеним померањем од 11 степени. План садржи уличну мрежу, са називима улица, парцелацију унутар те мреже, габарите свих кућа са кућним бројевима, јавне грађевине са називима установа, границе квартова, јавне чесме, бунаре, паркове, гробља и неколико савремених топонима. Цртан је танким линијама, тањим су цртане контуре зграда, а пунијим гра-

нице парцела и улични фронтови. Границе квартова учртане су испрекиданим линијама. Речни токови приказани су претпостављеним изобатама. Подручје тврђаве није приказано, већ је прекривено насловом плана. Изостављени су и други подаци уобичајени за ове размере, као што су рељеф, коте, дрвореди, условни знаци култура на периферним деловима и сл.

Данас нису познати сви подаци о поводу настанка и сврси плана, нити сви елементи потребни за потпуније разумевање овог несумњиво једног од најважнијих извора за проучавање Београда у XIX веку. Непознати су биографски подаци о Стевану Зарићу, веома активном инжењеру Министарства грађевина.¹¹⁷ Анализа плана наводи да се поставе многа питања. Пре свега, неприхватљива је у наслову истакнута намена плана. Чињеница да је дотада Државна штампарија била издала низ школских карата функционално обрађених¹¹⁸ и да је мало вероватно да су ондашњи програми земљописа у основним школама могли да поставе захтев за оволико детаљним и за основну наставу непрегледним планом вароши. Претпоставка да је то формула под којом је омогућено финансирање издавања плана^{118a} није довољна да објасни ток настанка плана и мотиве његовог публиковања. Изричито истицање да је план „саставио“ Стеван Зарић, јасно говори о томе да је израђен компилацијом постојећег картографског материјала, а не на основу теренског снимања, већ и стога што је на *Плану — Б дела кварта варошког* Зарић изричито навео да га је премерио и саставио. Оријентација плана иста је као и на плану *Belgrad 1877*, што такође говори у прилог претпоставци да се Зарићев план ослања на постојећи, старији предложак.

Све ово указује на потребу подробнијих истраживања ради правилне оцене овог драгоценог извора за проучавање хронологије изградње објеката, развоја структуре вароши, назива и протезања улица, а делимично и комуналне опремљености града и типова кућа, као и регулације и реконструкције појединих блокова.

Зарићев план није накнадно публикован нити су познати оригинални отисци из домаћих збирки.¹¹⁹ Често су објављиване аутоטיפије једне непотпуне копије Зарићевог плана,¹²⁰ на којој се не виде битни елементи који га квалификују као један од најбољих картографских извора свог времена. Нема ни историографских радова заснованих на подацима које пружа Зарићев план, мада је познат¹²¹ и често коришћен¹²² у општим приказима територијалног развитака Београда.

Сл. 19. — План Београда С. Зарића, размере 1:4000 из 1878. (Беч, Ратни архив G Ib 56)

Fig. 19. — Plan de Beograd de S. Zarić, (Vienne, Archives de guerre G I b 56)

Зарићев план утицао је на касније планове Београда, као предлогак у који су интерполоване промене настале у међувремену. То показује *План Београда — Plan von Blegrad* из 1884,¹²³ у размери 1 : 12 500, вел. 30 × 36 cm, литографисан у више боја. План обухвата исту територију као и Зарићев план и исто је оријентисан према сси. На плану није означен издавач већ само штампарија: Литографија Д. Бреслауер. Спада међу прегледне, оријентационо-административне планове. Садржи постојећу и пројектовану уличну мрежу са називима улица, поделу на квартаве, јавне грађевине унутар блокова, паркове и гробља. Има легенду са 79 одредница, на српском и немачком, којима су обухваћене, у плану означене бројкама, јавне, културне, управне, војне и привредне, санитарне, угоститељске и друге значајније грађевине, чији су називи исписани у плану. Лепо је цртан и фино репродукован. Габарити зграда су тачно представљени. У односу на Зарићев план, од значајнијих нових елемената унете су железничка пруга и пројектоване трајекте улица. Тврђава је приказана само контуром. Прегледност, тачна геодетска основа и јасан картографски израз чине овај план вредним извором за проучавање датог садржаја.

Истоветан са планом из 1884. године је *План Београда — Plan de Belgrade* из 1886. г., штампан у литографији Светозара Величког у Београду. Ситуација је дословно копирана са претходног плана, а уместо легенде називи зграда и установа унети су у план. Поред далеко прецизнијег и садржајнијег плана из 1884. г., овај план је без значаја јер нема нових елемената.

Бечки Војногеографски институт издао је 1884. г. *Plan von Belgrad*¹²⁴ у размери 1 : 17 500. На њему је терен приказан шрафама, без кота, важније грађевине представљене су црвеном бојом, реке плавом, а варошки квартави, са посебном легендом, у разним бојама. План представља новелирано издање старијег плана из 1872—1878. г., у које је од најзначајнијих промена унета железничка пруга. Иако је у међувремену издан бољи, Зарићев, план, он није искоришћен за ово издање, тако да су, на пример, картографске деформације из старијег предлошка задржане и у новом издању. Та чињеница указује на то да је потребна обазривост приликом оцењивања и коришћења не само овог картографског извора.

Из литературе је позната карта у размери 1 : 50 000 *Umgebung von Belgrad, nach Zeichnungen des k.u.k. Administrative-Militär Comitet*, коју је у то време такође издао бечки Војногеографски институт.¹²⁵

Један од свакако најзначајнијих картографских извора друге половине XIX века, *План краљ. главне вароши Београда — Belgrad, Szerb. kir. főváros térképe* из 1885. г. до данас није пронађен, није накнадно публикован, нити коришћен у литератури. Израдили су га, на основу сопственог премера и плана Стевана Зарића, браћа Шандор и Калман Халачи из Будимпеште. Браћа Халачи склопили су са Београдском општинском уговор о премеравању и нивелисању вароши и изради одговарајућих планова,¹²⁶ што су и извршили.¹²⁷ Оригинални планови произашли из њиховог снимања налазили су се у Грађевинском одељењу Београдске општине.¹²⁸ О изгледу, размери и садржају плана можемо само посредно закључивати. План је издан вероватно у размери 1 : 4 000, како је било предвиђено чланом 2 поменутог уговора, и како је штампан и Зарићев план, којим су се браћа Халачи служили. Судећи по познатом плану Будимпеште Шандора Халачија из 1873. г., поред тачне геодетске основе добијене геодетским премером Београда, њихов план је у картографском погледу јасноћом израза могао да надмаши дотадање планове Београда. Будвћи да је Халачијев план дуго времена представљао главну геодетску подлогу за касније регулације, као и основни картографски материјал за састављање разних прегледних планова, то је потребно и даље трагати за овим извором.

Из последњих деценија XIX века позната су два оријентациона плана Београда, *План Београда* из 1893. г., који је „удесио Бешлић“, у размери 1 : 10 000 с помоћном картицом околине Београда¹²⁹ и *План Београда* из 1896. г., исте размере, штампан у Првој српској фотолитографији Марка Иваншевића и приложен водичу кроз Београд.¹³⁰ Бешлићев план штампан је у више боја, а представља административно-оријентациони и декоративни план. У њему су бојама означени варошки квартави, квадратном мрежом са бројкама остварена је оријентациона намена, а цртежима значајнијих архитектонских објеката постигнута је декоративност. Приказана је постојећа и пројектована улична мрежа, главније зграде, граница варошког рејона, железничка пруга, постојеће и пројектоване трамвајске линије, дати су називи улица и важнији топоними. Бешлићев план представља први познати туристички план Београда.

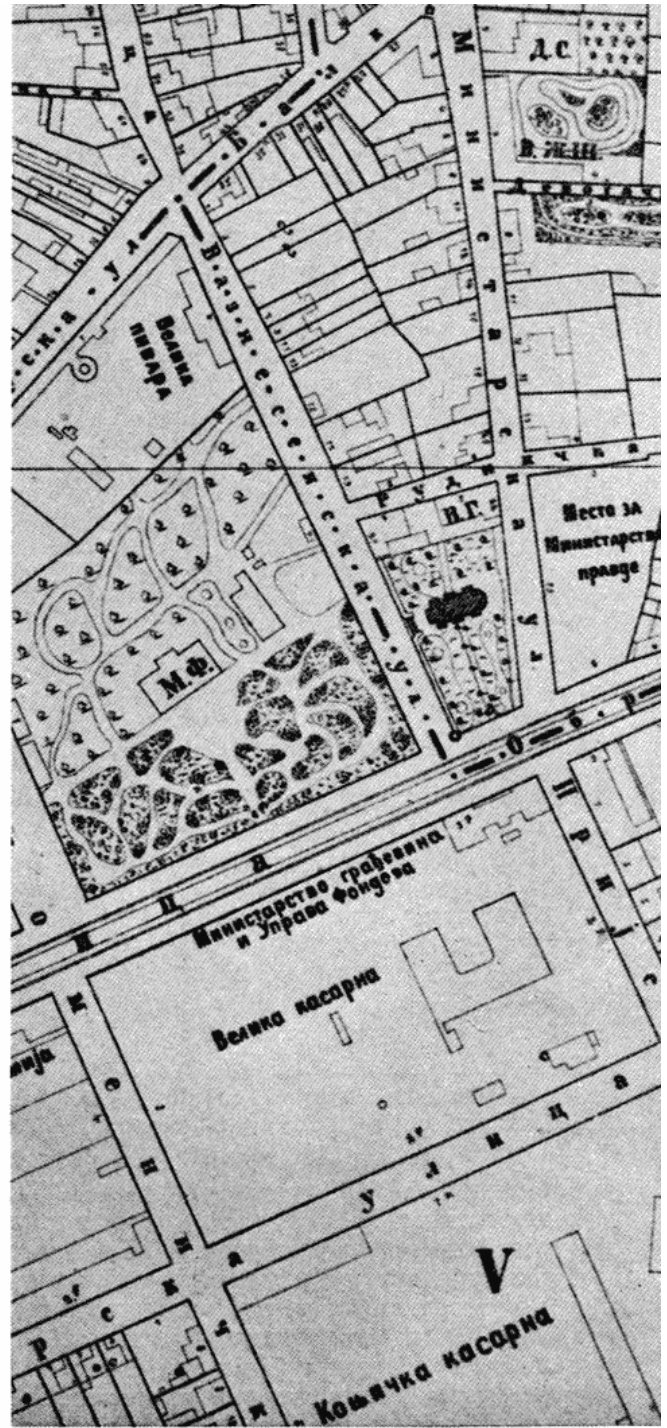
План Београда из 1896. г. истоветан је са Бешлићевим планом, али са далеко мањим садржајем, без јавних грађевина, штампан само у црној боји. Занимљив је само за праћење промена назива улица. И ови планови, као и ранији, приказују твр-

баву само контуром. Као картографски извори нису сасвим поуздани, али представљају компаративни материјал до проналаска аутентичних извора.

За проучавање генералних промена у развоју Београда на крају XIX века, а особито односа залеђа према варошком рејону, од значаја су топографске карте у размери 1 : 25 000.

У картографској збирци Народне библиотеке у Београду чува се *План Београда и околине*, у размери 1 : 25 000, из 1897. г., који је „на земљишту радио“ 1895. г. Капетан Милутин Мишковић. Штампан је у више боја, са веома прегледно издвојеним елементима. Терен је изражен изохипсама, а ситуација условним знацима уобичајеним за ту размеру. Унутар оивчених уличних блокова истакнуте су јавне грађевине и значајније зграде, а учртане су и трамвајске пруге. План је у једном листу. *Специјална карта околине Београда* друга је карта исте размере из 1897. г. израђена у четири листа у издању Географског одељења Министарства војног у Београду. Она нам је позната из детаљног приказа Драгутина Дерока.¹³¹ Рађена је у шест боја. Терен је изражен изохипсама. На њој су бојама и условним знацима издвојене шуме, баште, путеви, друмови, насељени део вароши и номенклатура. Припада такозваним гарнизоним војним картама. Ова карта била је подлога за каснија издања, од којих је последње из 1946.¹³²

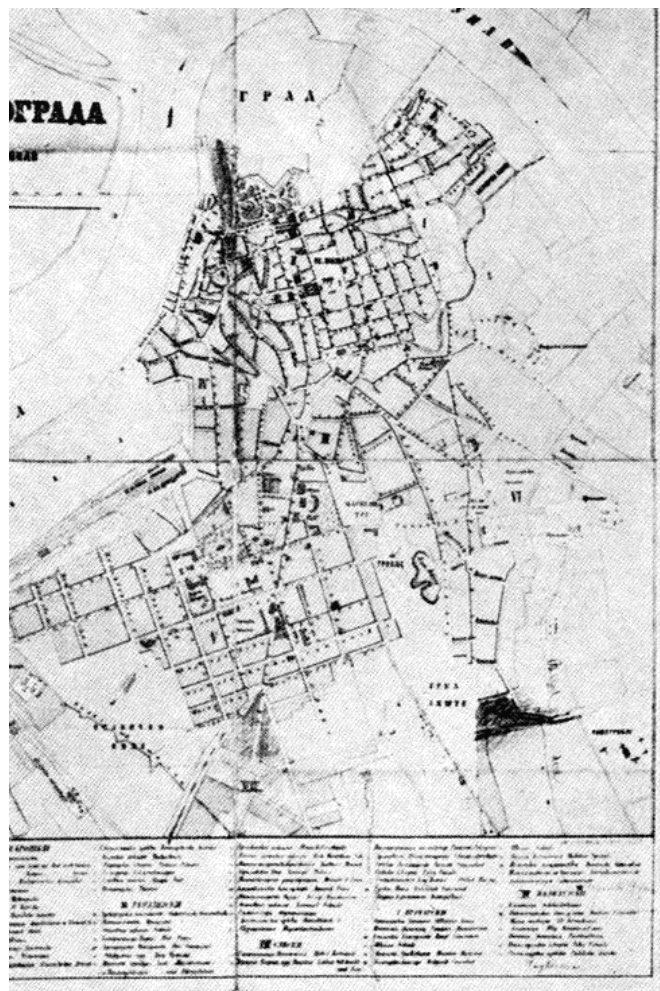
Поред домаћих издања карте Београда у размери 1 : 25 000, постоје и самостално рађена аустријска издања, за која су, како се може претпоставити, коришћене и наше карте. Бечки Војногеографски институт издао је 1899. карту *Umgebung von Semlin*¹³³ размере 1 : 25 000, вел. 75 × 59 cm, у шест боја. Ово издање рађено је на основу реамбулације и рекогносцирања које је извршио у јулу 1898. г., капетан Бучовски и старијег издања исте карте из 1881. г. Карта обухвата Земун и Београд. Терен је приказан шрафама са косим осветљењем (за разлику од старијих карата са шрафама вертикалног осветљења) и већим бројем кота (које се раније нису јављале). Хидрографија је детаљна, приказане су реке, сви потоци и плавне површине, а обале су котиране. Приказана је постојећа и пројектована улична мрежа, сви путеви и стазе, железнички и трамвајски саобраћај. Унутар уличне мреже густо изграђени блокови са јавним грађевинама и кућама од тврдог материјала издвојени су од ређе израђених блокова са кућама регионалног типа (*Hausgruppen ländlichen Charakters*). Неки објекти приказани су условним знацима

Сл. 20. — Детаљ плана Београда С. Зарића из 1878. године

Fig. 20. — Détail du plan de Beograd de S. Zarić de 1878

или је уз њих назив (цркве, споменици, пошта, мајдани, фабрике, конак, електрична централа, поједине виле и сл.) Номенклатура, немачка, састоји се од назива објекта и општих топонима на периферним деловима. Нема ознака квартова, нити су условним знацима одређене културе тла. Карта је савесно израђена са најновијим подацима, одлично литографисана и поуздана.

Сл. 21. — План Београда размере 1:12500 из 1884. (Архив САНУ)

Fig. 21. — Plan de Beograd, échelle 1:12500, de 1884 (Archives de l'Académie des Sciences Serbe)

Наведени извори друге половине XIX века представљају само део у то време разгранате картографске делатности, која је обухватала све, од карата крупних размера до детаљних планова појединачних делова града и специјалних планова. У овом периоду послови регулације вароши прешли су од Министарства грађевина на београдску општину, вршиле су се припреме за велике комуналне радове, развијани су телефонско-телеграфска мрежа и трамвајски саобраћај, прошириван је градски рејон, реконструисан је старији грађевински фонд и, уопште, Београд се веома интензивно мењао и растао. Све те промене у развоју града пратила је одговарајућа картографска документација. Планови регулација, нивелација и уређења појединих делова вароши спомињу се у одлукама општинских одбора, као, на пример, планови уређења Великог (1889) и Малог Калемегдана (1898). Јављају се водичи кроз Београд пропраћени плановима. У бечком Ратном архиву постоје планови о изградњи београдског железничког чвора и план те-

леграфске мреже Београда. Многи картографски документи, важни за проучавање развоја комуналне инфраструктуре, водовода, канализације и осветљења, као и за проучавање процеса померања власништва и морфолошке структуре града, још увек су непознати и за науку недовољно приступачни. Познати извори потврђују потребу за даљим прикупљањем аутентичних докумената који ће омогућити да се одбаце недовољно поуздани извори и прошири наша још увек скучена знања о веома значајном периоду преображавања Београда.

Картографски извори с почетка XX века

За проучавање историје Београда XIX века несумњиво су значајни и картографски извори са почетка XX века, стога што исказују достигнути степен урбаног развоја и територијалног простирања града, као и све наслеђе претходног столећа. Међутим, још нисмо у стању да региструјемо све оне планове Београда који би служили као допуна картографским изворима из XIX века и омогућили детаљна проучавања промена насталих у структури града, како у целини, тако и у појединим квартовима и блоковима. То нам онемогућује необрађеност основних архивских фондова и сиромаштво података у литератури. Неки најопштији подаци о чиниоцима који условљавају картографску делатност говоре у прилог претпоставци да постоји већи број општих, прегледних, детаљних и специјалних планова. Оснивање геодетске академије, све већи број инжењера школованих у Београду и специјализованих у иностранству, делатност војних топографа, већи број литографија и цинкографија оспособљених за штампање карата и планова, регулације појединих делова Београда, проширење градског рејона и особито оснивање катастра при београдској општини сведоче о могућностима израде најразличитијих картографских представа Београда и потврђују потребу за њиховим прикупљањем.

У овом периоду настају допуњена издања карата и планова из XIX века. Бечки Војногеографски институт у прилогу детаљном војногеографском опису Србије поново штампа 1905. г. *Plan von Belgrad*¹³⁴ у размери 1 : 25 000. План је штампан као део раније карте *Umgebung von Semlin*, с тим што је обухваћен само Београд. Репродукован је у четири боје. Сивом су штампани терен, ситуација, и комуникације; плавом хидрографија, а црном номен-

клатура, док је контура тврђаве у црвеној боји. План има легенду са 58 одредница у којој су објашњени, пре свега, сви војни објекти, а затим управне, привредне и културне установе, школе, болнице, цркве, фабрике, водоводни, санитарни и други објекти. Поред осталих веродостојних елемената, опширна легенда чини овај план војне намене значајним и за општа проучавања.

Географско одељење Главног генералштаба српског Министарства војног извршило је нов топографски премер околине Београда и израдило карту у размери 1:25 000,¹³⁵ 1906. г. Примерци ове карте нису познати, али је јасно да она чини јединство са претходним и потоњим домаћим издањима карте ове размере, а тиме и драгоцен компаративни извор.

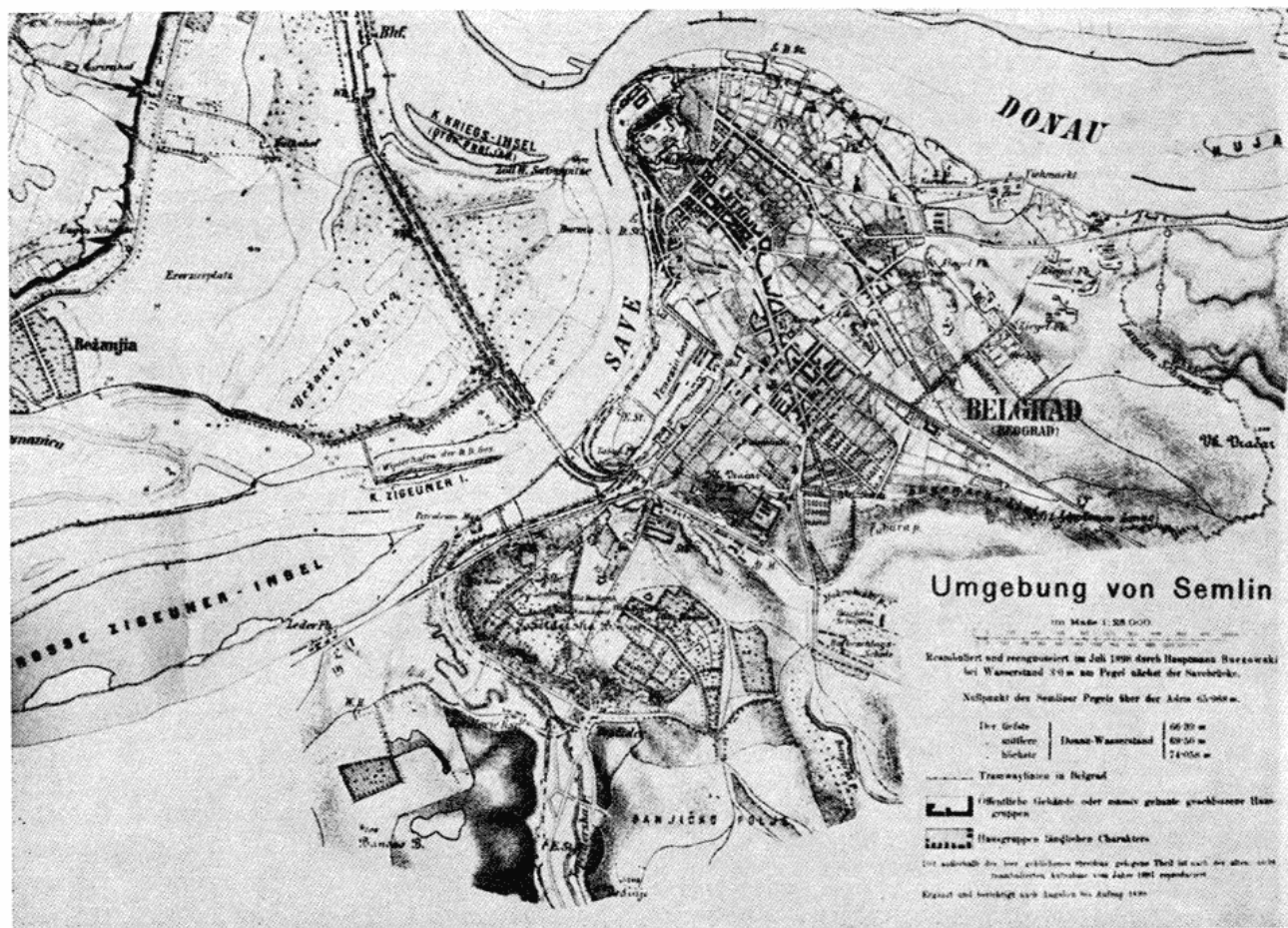
Од ситуационих планова из овог периода познат нам је *План вароши Београда* у размери 1:4 000,¹³⁶ израђен у Канализационом одсеку Београдске општине, 1903. г. План је литографисан у Келну код А. G. für

mech. Kartographie, и то у размери 1:4 000 и 1:10 000.¹³⁷ То је ситуационо-нивелациони план са тереном представљеним изохипсама, местимично котираним. На њему је приказана постојећа и пројектована улична мрежа, дати су називи улица, означене су јавне грађевине и пројектована канализација. На сачуваној варијанти 1:10 000 приказано је извршење канализационих радова од 1905—1911. г. Иако је рађен за специјалну намену, садржи веродостојне податке од општег значаја.

Два оријентациона плана издата као прилози водичима Београда попуњавају за сада празнину која постоји у познавању картографских извора с почетка XX века. *План града Београда престонице краљ. Србије* у размери 1:10 000,¹³⁸ штампан у више боја 1909. године обухвата само варошки рејон, а садржи уличну мрежу са називима улица и почетним завршним кућним бројевима сваког блока, и све јавне грађевине и установе. Бојама су само издвојени квартави и паркови док је све остало штампано

Сл. 22. — Део секције околине Земуна, издања Бечког војногеографског института, размере 1:25000 из 1889. (Беч, Ратни архив G Ib 631-10)

Fig. 22. — Carte de section, environs de Zemun, publications de l'Institut géographique militaire de Vienne, de 1889, échelle G Ib 631-10

црном. Рађен је према неком геодетском предлошку, дакле аутентичном извору. Пројектовани делови Београда приказани су као извршени, тако да план не даје верну ситуацију чак ни изабраног садржаја.

Готово идентичан горњем плану је *План града Београда престонице краљ. Србије* израђен у Београдској општини.¹³⁹ У истој је размери, са истим елементима, али репродукован у црној боји и без административне поделе. Као и на горњем плану приказана је и тврђава са објектима у њој. Изгледа да је овим плановима као предлог послужило план израђен у Канализационом одсеку општине, јер се ситуације поклапају, а нарочито је то видљиво на искривљеним облицима тврђаве.

Од детаљних планова регулације појединих зона Београда познати су нам *План регулације Дорћола* архитекте Димитрија Т. Лека из 1904. г.¹⁴⁰ и планови *Регулације Позоришног трга* из 1914. г.,¹⁴¹ репродуковани у „Српском техничком листу.“ Оба плана значајна су за проучавање реконструкције старог Београда, а до данас нису искоришћени нити накнадно публиковани. Остали парцијални планови који се помињу у литератури нису пронађени. Не знамо да ли је комисија за проучавање регулације Косанчићевог венца, образована 1901. г. у чијем су саставу били архитекти Јован Илкић и Димитрије Т. Леко¹⁴² израдила неки план, али се зна да су израђени планови по расписаном конкурс за генерални регулациони план на коме је прву награду добио архитекта Сава Димитријевић¹⁴³ и да је премер проширеног грађевинског реона за који је расписан конкурс извршио Милан Ј. Андоновић¹⁴⁴ 1906. г. На основу конкурса израђени су такође планови за уређење Теразија¹⁴⁵ 1911. г. Природно је да су за израду наведених регулационих планова биле потребне подлоге односно планови постојећег стања. Осим ових парцијалних планова о томе сведочи и више пута објављен¹⁴⁶ регулациони *План вароши Београда* из 1912. г., француског архитекте Камбона.

До првог светског рата Катастарско одељење Београдске општине основано 1904. г., израдило је 29 детаљних листова разних

размера¹⁴⁷ на основу елабората снимљених површина. Снимања су вршена у размерама 1 : 500, 1 : 1 000 и 1 : 2 500. Међутим, ови планови се данас не користе, а према неким вестима они нису ни сачувани,¹⁴⁸ док су према другима касније коришћени као подлога за реамбулације и накнадна снимања.¹⁴⁹ С обзиром на значај катастарских листова као најаутентичнијих и најпотпунији картографских извора потребно је даљим истраживањима решити ово питање, тим пре што досада познати планови не представљају сасвим поуздане изворе.

Преглед картографских извора с почетка XX века не би био потпун без планова Београда насталих непосредно после првог светског рата. У вези с израдом Генералног плана Београда извршена су 1921. г. нова снимања и реамбулирања за актуелисање постојећих планова. Тако је те године Суд Општине београдске ставио на располагање конкурентима за израду Генералног плана нова издања Генералштабних секција размере 1 : 25 000, План Београда и околине у размери 1 : 10 000, План Београда размере 1 : 4 000¹⁵⁰ и ситуационе планове размере 1 : 2 500 и 1 : 500.¹⁵¹ Значај свих ових планова за проучавање Београда у XIX веку показује нам план *Град Београд — грађевински радови 1919—1929*,¹⁵² на коме су на сивој подлози црвеном и плавом бојом приказани грађевински радови извршени у том периоду. Наиме, из односа постојећих, дакле наслеђених, грађевинских површина и новоизграђених кућа и делова види се до које мере је измењена односно задржана ранија урбана структура, а тиме и у којој мери може један млађи извор да послужи за проучавање раније ситуације.

Сумарни преглед картографских извора за историју Београда XIX века наводи на закључак да је за правилну оцену друштвених кретања која се одсликавају у тим изворима потребно предузети даља истраживања с обзиром на то да нам многи важни извори још увек нису познати и да се без њиховог познавања и коришћења не може написати потпуна историја овога града. Такав закључак намећу неке капиталне а погрешне оцене о развоју Београда које налазимо у стручној литератури а које су произашле управо из непознавања картографских извора.

НАПОМЕНЕ

¹ (К. Протић), *Одломци из историје Београда — Београд 1427 до 1521*. Годишњица Николе Чупића IV. Београд 1882, 54.

² Збирка је изгорела у другом светском рату. Није ми познато да ли је сачуван каталог

збирке. На III Конгресу словенских географа и етнографа, одржаном 1930. г. у Београду, била је приређена изложба старих планова Београда углавном из ове збирке. (в.: III Кон-

грес Словенских географа и етнографа. Са-
став и програм. Београд 1930.).

³ Вајфертова збирка чини део фонда да-
нашње збирке Музеја града Београда. (в.: М.
Стојадиновић, *Поклон Г. Борђа Вајферта му-
зеју*. Београдске општинске новине (БОН) 2—3,
Београд 1931, 162—163; ... *Борђе Вајферт —
Музеју града Београда и М. Илић-Агапова*,
Збирка слика и планова Музеја О. Г. Београда,
БОН 3, Београд 1932, 241—248).

⁴ R. Šmit, *Pregled tара, karata i planova*
Веће ratne архиве који се односе на Југославију.
(Рукопис) Већ 1932.

^{4а} Милорад Целебџић, конзерватор Завода
за заштиту споменика културе града Београда
новембра 1967. г. прегледао је и извршио попис
картографског материјала који се односи на
Београд и Србију у збиркама Земаљског ар-
хива, Државне инспекције за заштиту исто-
ријских споменика Мађарске, Националног
музеја, Војног музеја и Сеченијеве библиотеке
у Будимпешти и утврдио постојање знатног
материјала у науци код нас још неискоришће-
ног. На исто је указала и Даница Димитрије-
вић, кустос Музеја града Београда, која је у
исто време боравила у Будимпешти.

⁵ Р. Шмит, *Преглед географских назива*
места на картама Србије и српских земаља и
на плановима Београда и других места по
збирци Бечких архива, Споменик СКА
LXXXVI, Београд 1937, 3 и уводне напомене
Ж. Г. Павловића; Р. Новаковић, *Осврт на неке*
карте Србије у Бечком ратном архиву, Збор-
ник Музеја Првог српског устанка I, Београд
1959, 99—100.

⁶ Ј. Цвијић, *Девети скуп Немачких гео-*
графа. Просветни гласник 7—8. Београд 1891;
V. Haardt v. Harthenthurm, *die Kartographie*
der Balkan halbinsel im XIX Jahrhundert.
Mitteilungen d. k.u.k. Militär Geographischen
Institutes, XXI—XXII, Bd., Wien 1902—1903;
Р. Дединац, *Haardt v. Harthenthurm, die Kar-*
tographie ... приказ у: Преглед географске ли-
тературе о Балканском Полуострву V, Београд
1908, 6—20; Р. Шмит, нав. дело; Н. Радојчић,
Географско знање о Србији поч. 19 века, По-
себна издања Географског друштва 2, Бео-
град 1927; I. Синдик, *Задатак и значај исто-*
ријске картографије, Гласник Геогр. друштва
XVIII, Београд 1932; J. Senderdi, *Prvi zemaљ-*
ski Jozefinski premjer, Geodetski list 1—3, 7—9,
10—12, Zagreb 1958; Р. Новаковић, нав. дело.

⁷ А. Ивић, *Списи Бечких архива о првом*
Српском устанку V, Суботица 1939, 540; В. Бо-
гишичъ, *Разборъ сочинения Н. А. Попова*
„Россия и Сербия, Ст. Петербург 1872, 131, 133.

⁸ Р. Дединац, нав. дело, 16.

⁹ В. Богишичъ, нав. дело, 234.

¹⁰ Рашид-беја *Историја чудноватих дога-*
ђаја у Београду и Србији, Споменик СКА
XXIII, Београд 1894, 36, 61, 68.

¹¹ Исто, 43.

¹² Ј. Ристић, *Спољашњи одношаји Срби-*
је II, Београд 1887, 253.

¹³ Ј. Цвијић, *Девети скуп Немачких Гео-*
графа, Говори и чланци III. Београд 1923, 134.

¹⁴ Г. Елезовић — П. Поповић, *Два Турска*
плана Београда, БОН 1—3, Београд 1937, 64.

¹⁵ Т. Стефановић-Виловски, *Постанак Са-*
вамале, Нова Искра, Београд 1911, 50.

¹⁶ Исто, 76; М. Николић, *Београд триде-*
сетих година прошлог века, Зборник за за-
штиту споменика културе I, 1, Београд 1951, 96.

¹⁷ *Класицизам код Срба 2*, Посебна издања
Народног музеја, Београд 1966, 263.

¹⁸ Исто, 417.

¹⁹ Исто, 269.

²⁰ Исто, 272.

²¹ Б. Перуничкић, *Београдски суд 1819—1839*,
Београд 1964, 779.

²² Исто, 780.

²³ Исто, 781.

²⁴ Према усменим обавештењима Милорада
Целебџића, који систематски обрађује доку-
мента за културну историју Београда, мернич-
ка, земљемерска делатност и израда карата
била је знатно развијенија, о чему је он при-
купио досада непозната документа.

На претпоставку да је у то време постојао
целовит план Београда упућује и податак са
насловног листа рукописа Стјепана Марјано-
вића, на коме се поред приложеног изгледа
спомиње и „основа Београда“ (в. Љ. Дурковић-
-Јакшић, *Стјепан Марјановић и његов рукопис*
о Београду, Годишњак МГБ I, Београд 1954,
224—225).

²⁵ *Класицизам код Срба 2*, 414/415.

²⁶ Архив Србије, ДС 560; МП V, 54.

²⁷ Ј. Цвијић, *Снимачки рад и главне карте*
[Коло 1889], Говори и чланци IV, Београд
1924, 13.

²⁸ Зборник закона, уредаба и расписа по
струци грађевинској I. Београд 1885, 69.

²⁹ С. Бошковић, *Кратки извештај о извор-*
ним картографским радовима географског оде-
љења глав. генералштаба и војно географског
Института Краљевине СХС. Београд 1924.

³⁰ Зборник закона II. Београд 1895, 391.

³¹ М. Ј. Андоновић, *О катастру Краљевине*
Србије, Београд 1912, 14.

³² Исто, 15; М. Ј. Андоновић, *катастар и*
баштинске књиге, Београд 1927, 2.

³³ М. Х. Видојевић, *Катастар општине бео-*
градске, БОН 31/1928, 1—3; Ј. И. Обрадовић,
Катастар Београда, БОН 19/1929, 7; Д. Милен-
ковић, *Катастар Београда*, БОН 1934, 252.

³⁴ R. Šmit, *Pregled tара*.

³⁵ Р. Шмит, *Преглед географских назива*,
8—9.

³⁶ J. Senderdi, nav. delo, 502.

³⁷ Kriegsarchiv Wien (KAW), H IIIe 2908-3.

³⁸ Ј. Цвијић, *Девети скуп*, 134; Р. Дединац,
нав. дело, 8; R. Šmit, *Pregled tара*, 2427;
J. Senderdi, nav. delo 502.

³⁹ KAW H IIIe 3163; R. Šmit, *Pregled tара*,
2529; Поред бечког примерка овог плана по-
стоји, такође аутографски, примерак у будим-
пештанском Националном музеју (Картограф-
ско одељење Инв. бр. Т. 1343) који је прона-
шао М. Целебџић. Пештански примерак плана
је читкији и прегледнији, са делимичним при-
казом терена, без топонима, без легенде и без
војне ситуације, а није ни сигниран. Изгледа
да су оба примерка копије оригиналног терен-
ског снимка.

⁴⁰ Према читању Р. Шмита, аутор плана је Stokely (*Преглед географских назива*, 81).

⁴¹ KAW, G Ib 40—1.

⁴² KAW, H IIIe 3173; R. Šmit: *Pregled tара*, 2529.

⁴³ (К. Протић), *Одломци из историје Београда — Београд 1717—1789*, Годишњица Н. Чупића IX. Београд 1886.

⁴⁴ Исто, прилог.

⁴⁵ Ch. Dervichevitch, *Evolution de Belgrade*. Paris 1939; Д. Јовановић, *Београдска тврђава*. Уметнички преглед 4—5, Београд 1940, 138.

⁴⁶ KAW, G Ib 40—2.

⁴⁷ KAW, G Ib 40—3.

⁴⁸ KAW, G Ib 50.

⁴⁹ KAW, G Ib 44—3; R. Šmit, *Pregled tара*, 3713, са старом сигнатуром.

⁵⁰ Исто.

⁵¹ М. Поповић, *Преглед развоја београдске тврђаве кроз литературу и планове*, Београд 1964, 20.

⁵² KAW, G Ib 41; R. Šmit, *Pregled tара*, 2621, са скраћеним насловом и старом сигнатуром.

⁵³ KAW, H IIIe 3225; R. Šmit, *Pregled tара*, 2622 са насловом: Plan der Belagerung der Festung Belgrad, 1. gez. Bl. Brouillon nebst 2 Erklärungen, 1789.

⁵⁴ KAW, G Ib 49; R. Šmit, *Pregled tара*, 1528.

⁵⁵ До овог датовања дошло је, сматрамо, тако што је у бечки Ратни архив план доспео као део заоставштине фелдмаршала Михајла Чернела (1738 — 12. II 1807), па је, с обзиром на то да нема годину, хронолошки одређен према години Чернелове смрти као годином р.д.н. План је израђен 1789. г., када је Бруш као поручник боравио у Београду у Алвинцијевој регименти. Да није каснији сведочи, поред осталог, и чињеница да је 1797. г. Бруш унапређен у чин капетана. (v. Brusch F. u *Biographisches lexikon der K. Österreich*, Wien 1857, II 179—180).

⁵⁶ Д. Пантелић, *Београдски пашалук пред први Српски устанак 1794—1804*. Посебна издања САН СХLVI, Београд 1949, прилог.

⁵⁷ *Београд, генерални урбанистички план*, Београд 1950, 33; В. Терзић, *Ослобођење Београда од Турака 1806—1807. године*, Годишњак Музеја града Београда IV. Београд 1957, 144; Љ. Никић, *Прилози за историју београдских џамија*, Годишњак МГБ VII, Београд 1960, 151; Д. Поповић, *Београд кроз векове*, Београд 1964, 338.

⁵⁸ Р. Веселиновић, *Нека питања из прошлости Београда XVI — XIX века*, Годишњак МГБ II, Београд 1955, 99—116; Љ. Никић, нав. дело; Р. Перовић, *Око боравка Доситеја Обрадовића у Београду I*, Ковчежић 7, Београд 1966, 57—104, и др.

⁵⁹ Изложба „Београд 1807—1862—1867“ Музеја града Београда, Београд 1962, Каталог, 4. Изложена је била фотокопија цртежа који је објавио Д. Пантелић. Исто и изложба Београд у XIX веку, МГБ, Београд 1967, Katalog (latínica) 227.

⁶⁰ Д. Пантелић, нав. дело, Објашњење уз план вароши Београда.

⁶¹ Р. Перовић, нав. дело, на више места, посебно на стр. 78.

⁶² KAW, G Ib 47.

⁶³ М. Поповић, нав. дело, 21.

⁶⁴ Оба плана спомиње, а генерални план је и користио Р. Перовић у наведеном раду од стр. 71 и даље.

⁶⁵ А. Ивић, нав. место; В. Богишић, нав. дело 131.

⁶⁶ KAW, G Ib 51.

⁶⁷ KAW, G Ib 52.

⁶⁸ KAW, G Ib 631.

⁶⁹ KAW, G Ih 631/1, 2 и 3 из 1820.

⁷⁰ *Грађа из Земунских архива за историју Првог Српског устанка*, II, Београд 1961, прилог на крају књиге. У редакцијским напоменама Т. Ж. Илића речено је да се на крају књиге прилаже „фотокопија плана Земуна и предела између Земуна и Београда из 1817, на коме се виде означене локације неких објеката који се помињу како у првој тако и у овој књизи Грађе“, а испод репродукције упола смањеног оригинала дата је легенда о садржају и аутору плана.

⁷¹ KAW, B IIIa 58; R. Šmit, *Pregled tара*, 67.

⁷² Исто, 61; Р. Новаковић, нав. дело 113.

⁷³ *Класицизам код Срба* 2, 414/415.

⁷⁴ Исто, 416; Архив Србије, МП 1841, Ф II, п. 42.

⁷⁵ Архив Србије, МП 1841, Ф II п. 42.

⁷⁶ *Класицизам код Срба* 2, 414/415.

⁷⁷ Архив Србије, МП V-54.

⁷⁸ Б. Максимовић, *Прилози за проучавање архитектуре старог Београда*, Годишњак МГБ II, Београд 1955, 232.

⁷⁹ Архив Србије, МУП — П-560.

⁸⁰ Б. Максимовић, *Јосимовићева реконструкција Београда у шанцу*, Годишњак МГБ IV, Београд 1957, 231.

⁸¹ KAW, G Ib 53.

⁸² KAW, G Ib 53—1; R. Šmit, *Pregled tара* 1534, са старијом сигнатуром. Ова варијанта Кениговог плана је оригинални колорисани цртеж исте размере, вел. 91×45 cm, а обухвата поред Београда и Земун; KAW, G Ib 54.

⁸³ О. Minić, *Svedočanstva о Beogradu кроз planove, karte i zapise*, Arhitektura urbanizam 21, Beograd 1963, 6.

⁸⁴ KAW, G Ib 55.

⁸⁵ Е. Цветић, *Територијални развитак Београда*, Опис пута III конгреса словен. геогр. и етнографа, Београд 1930, 28.

⁸⁶ Народна библиотека СР Србије, Кр. 294/43-4.

⁸⁷ Ј. Ристић, нав. дело, 249—253.

⁸⁸ Исто, 251 и 256.

⁸⁹ Музеј града Београда, Урб. одељ.

⁹⁰ Р. Веселиновић, *Београд 1807—1862—1867*, Београд 1962, 45, 46, 82, сл. 30.

⁹¹ Г. Елезовић — П. Поповић, нав. дело, 64—68 и 250—252.

⁹² Д. Јовановић — М. Гарашанин — Д. Гарашанин, *Откопавања у Београдској тврђави* 1948. Старијар н.с. II, Београд 1951, сл. 5 и 7; М. Поповић, нав. дело, 22; Р. Перовић, нав. дело, 81 и даље.

⁹³ Ch. Dervichevitch, нав. дело, 228/229; Љ. Никић, *Ко је аутор Турског плана Београда из*

средине XIX века, Годишњак ГВ VII, Београд 1960, 153—156.

⁹⁴) Р. Перовић, нав. дело, 79.

⁹⁵ Архив Србије, ГК-7.

⁹⁶ Г. Елезовић — П. Поповић, нав. дело, 64—66.

⁹⁷ Љ. Никић, *Ко је аутор Турског плана*; Р. Перовић, нав. дело, 79—80, напомена 87.

⁹⁸ Г. Елезовић — П. Поповић, нав. дело, 64.

⁹⁹ *Зборник закона I*, 566—567.

¹⁰¹ Е. Цветић, нав. дело, 28.

¹⁰¹ Е. Јосимовић, *Објаснење предлога за регулацију оног дела вароши Београда што лежи у шанцу*, са једним литографисаним планом. Београд 1867, предговор.

¹⁰² Исто.

¹⁰³ М. Јовановић, *Нове вароши — Нов Београд Вила*, Београд 1867, 694—712; М. Стојадиновић, *Од Сингидинума до модерног Београда*, Београд у прошлости и садашњости, Београд 1927, 50; И. Ђукановић, *Убиство Кнеза Михаила I*. Београд 1935, 189, 191, 194, 205; Ch. Dervichevitch, нав. дело; N. Dobrović, *Urbanizam kroz vekove — Jugoslavija*, Београд 1950; Д. Јовановић, *Оснивање и развој Београда*, Београд, генерални урбанистички план. Београд 1950, 34; О. Минић, нав. дело, 6; Ж. Шкаламера, *Кнез Михајлова улица*, Београд 1964, 7—9 и др. Посебно се Јосимовићевим планом бавио Бранко Максимовић у неколико својих радова, између осталих Јосимовићев план је користио, анализирао и приказивао у радовима: *Урбанистички проблеми*, Београд 1932, 85—91; *Урбанизам у Србији*, Београд 1938 и 1964, на више места; *Развој градоградитељства*, Београд 1948, 201, 213; *Јосимовићева реконструкција Београда у шанцу, н.д.*; *Емилијан Јосимовић први српски урбанист*, Београд 1967; Максимовић је извршио детаљну анализу пројекта расчлањивањем појединих елемената и дао опште оцене Јосимовићевих урбанистичких поставки.

¹⁰⁴ На крају својих *Објаснења* Јосимовић је индицирао резултате премера споменувши предате радове. Његови оригинални планови били су у марту 1867. г., пре изласка из штампе литографисаног плана, јавно изложени ради упознавања заинтересованих. (Види о томе: И. Ђукановић, нав. дело, 194); Обавештења Ј. Обрадовића о томе да је план настао смањивањем теренског снимка који је био обојен у размери 1:1000 и који се налазио на зиду у Архитектонском одсеку Општине београдске, а који је за време рата нестао, представљају допуну познавања овог извора (в. Ј. И. Обрадовић, *Прилог за историју техничког развика Београда*, БОН бр. 50/1928, 3).

¹⁰⁵ Јосимовићу је вероватно био познат премер околине Калемегдана с почетка 1863. године, а можда је у њему и учествовао, па се може предпоставити да је тај премер, односно постојећу геодетску документацију користио и да се на њега надовезао.

¹⁰⁶ Р. Дединац, нав. дело, 17.

¹⁰⁷ Исто.

¹⁰⁸ Историјски архив Београда, УВБ — Ф VI Р 146 1868; И. Ђукановић, нав. дело, 229; Р. Перовић, нав. дело, 100.

¹⁰⁹ Српске новине бр. 168. од 19. XII 1868. Приватни огласи. Валожићева књижара огласила је у овом и каснијим бројевима, више пута да се у њој могу купити сва три плана; о истом в. И. Ђукановић, ц. 19; Р. Перовић, ц. 100, напомена 145.

¹¹⁰ Р. Перовић, нав. дело, 102.

¹¹¹ Архив САНУ, бр. 7914.

¹¹² И. Ђукановић, нав. дело, 228.

¹¹³ Ј. И. Обрадовић, *Прилог за историју*, 3; План регулације и нивелације који се спомиње у огласу Српских новина бр. 17 и 38 из 1872. г. вероватно је овај Јосимовићев—Зарићев план. (в. Р. Перовић, нав. дело, 101, нап. 154).

¹¹⁴ KAW, G Ib 59—4; R. Šmit, *Pregled mapa 1536*, са старом сигнатуром.

¹¹⁵ KAW, G Ib 55-1; План помињу: О. Минић, нав. дело, 6 и Р. Перовић, нав. дело 102.

¹¹⁶ KAW, G Ib 56. Нису познати оригинални отисци из домаћих збирки. Дobar снимак на фотоплочу поседује арх. О. Минић из заоставштине инж. Ј. Обрадовића (О. Минић, нав. дело, 8, напомена 11).

¹¹⁷ У стручним чланцима о старим плановима Београда нису искоришћени подаци које о Зарићу доноси И. Ђукановић у наведеном делу на стр. 228, нити су на пример искоришћени шематизми Министарства грађевина, објављивани у Државном календару Кнежевине Србије, веродостојни за праћење кретања у служби.

¹¹⁸ Државни календар Кнежевине Србије за 1871. г., доноси списак књига и мапа Главне српске књижаре у Београду са подацима о школским картама Дежардена, Миленковића и др.

¹¹⁸ Ј. Обрадовић, *Прилог за историју*, нав. место.

¹¹⁹ Музеј града Београда, Урб. одељ, чува уопштено копију Зарићевог плана.

¹²⁰ *Београд у прошлости и садашњости*, Београд 1927, 51; В. Максимовић, *Развој градоградитељства*, 203; *Београд генерални урбанистички план*, Београд 1950, 35; В. Максимовић, *Прилози за проучавање архитектуре старог Београда*, 238; О. Минић, нав. дело, 6; В. Maksimović, *Urbanizam u Srbiji*, 93 и др.

¹²¹ (Д. Т. Леко), *Планови престонице*, Технички гласник 21, Београд 1902, 1—2 и др.

¹²² М. Стојадиновић, нав. дело; Д. Јовановић, *Оснивање и развој Београда*; О. Минић, нав. дело и др.

¹²³ У познатим прегледима територијалног развоја Београда план није коришћен, нити накнадно у било ком виду публикован. Помиње га Р. Перовић, у нав. раду стр. 102, који га је и нашао међу папирима Каницове заоставштине у архиву САНУ.

¹²⁴ KAW G Ib 56—10; Р. Дединац, нав. дело 11.

¹²⁵ Вероватно да ова последња карта одговара секцији Београд карте размере 1:75000 (Архив Србије, ГК-9) из 1881, произашле из првог српског систематског земаљског војног премера које је извршило Географско одељ. Српског генералштаба.

¹²⁶ Б. М. Пајевић, *Регулација Београда 1867—1923*, Београд 1923, 29—36.

- ¹²⁷ Ц. Чађевић, *Нивелација*, БОН. Београд 1887, 44; Ј. И. Обрадовић, *Катастар Београда*, 7.
- ¹²⁸ Д. Т. Леко, нав. дело, 2.
- ¹²⁹ ИАБ; О. Минић, нав. дело, 8; Р. Перовић, нав. дело, 102.
- ¹³⁰ Ђ. Бугарски — П. Хајдуковић, *Вођа по Београду*, с планом Београда, Београд 1896.
- ¹³¹ Д. Ј. Дерок, *Специјална карта околине Београда размера 1:25000*, Преглед геог. литерат. Балк. Полуострва IV, Београд 1901, 5.
- ¹³² Geografski institut ЈА, Београд 1-2-3-4. Razmera 1:25000. 1946. Репродукција оригинала, премерених, реамбулираних и исцртаних 1928—1931. у четири боје: ситуација и номенклатура црна, шуме и баште зелена, хидрографија плава, а терен са изохипсама смеђа. Укупна вел. 120×105 cm.
- ¹³³ KAW, G Ih 631—10.
- ¹³⁴ *Detailschreibung von Serbien*, Wien 1905, Beilage 4, (Штампано као рукопис).
- ¹³⁵ D. Šobić, *Istorijski razvoj naše kartografije 1878—1953*, Београд, 1953, 5; D. Bosanac, *Razvoj i rad naše vojno-geodetske službe od njenog osnivanja do danas*, Београд, 1953, 6.
- ¹³⁶ 50 година рада инжењера Милоша Савчића 1889—1939, Београд (1939), 18.
- ¹³⁷ МГБ, Урб. одељ.
- ¹³⁸ В. Лазаревић, *Вођа по Београду*, Београд 1909, прилог; О. Минић, нав. дело, 7.
- ¹³⁹ Архив Србије, ГК-8.

- ¹⁴⁰ Д. Т. Леко, *Измена регулације Дорћола*, Српски технички лист, Београд 1904, 62—66, лист III.
- ¹⁴¹ С. Бабић, *Позоришни трг*, Српски технички лист, Београд 1914, лист 4 и 5.
- ¹⁴² Технички гласник 10, Београд 1901, 4.
- ¹⁴³ Регулациони план и конкурс за регулациони план, Српски технички лист 7, Београд 1906, 47 и 55.
- ¹⁴⁴ М. Ј. Андоновић, *Утук на обавештења о радовима географског одељења главног генералштаба*, Београд 1910, 7.
- ¹⁴⁵ *Стечај за пројекат за преуређење Теразија*, Српски технички лист, Београд 1911, 100.
- ¹⁴⁶ Ch. Dervichevitch, ц.; *Београд генерални урбанистички план*, 43; О. Минић, нав. дело, 7.
- ¹⁴⁷ Д. Миленковић, нав. дело, 254.
- ¹⁴⁸ Ј. И. Обрадовић, *Израда регулационих и нивелационих планова*, Југославија на техничком пољу, (Београд 1930), 55.
- ¹⁴⁹ Б. М. Пајевић, нав. дело, 76; Ј. Обрадовић, *Катастар Београда*, 8.
- ¹⁵⁰ Б. М. Пајевић, нав. место.
- ¹⁵¹ Ј. И. Обрадовић, *Израда планова*, нав. место; *Програм стечаја за израду генералног плана*, Београд 1921, 15—16; Општина града Београда, *Извештај о генералном плану за град Београд*, Београд 1922, 9.
- ¹⁵² *Развитак града Београда*, Југославија на техничком пољу, 236/237.

CONTRIBUTION A L'ETUDE DES SOURCES CARTOGRAPHIQUES DE L'HISTOIRE DE BELGRADE AU XIXe SIECLE

Željko Škalamera

Le développement dans l'espace et les changements intérieurs, structuraux de la ville de Belgrade au XIXe siècle en font une époque particulière dans le cadre de son développement général. Au XIXe siècle Belgrade, jusqu'alors ville turque, orientale, devient une ville serbe contemporaine changeant entièrement son aspect. Parmi les sources permettant de suivre la transformation et le processus de l'eupérisation de Belgrade durant le XIXe siècle les plus importantes sont les cartes en tant qu'enregistrements des situations aux stades différentes du développement. Ces sources ne sont ni suffisamment étudiées ni systématisées encore, de sorte qu'elles n'ont toujours pas la place qu'elles méritent dans notre historiographie. Des informations sur des documents cartographiques existent dans des publications diverses, à plusieurs endroits, de même que des cartes et plans anciens de Belgrade figurent dans des collections étrangères ou du pays. Tous les plans et leurs informations ne sont ni étudiés sérieusement dans l'ensemble ni examinés d'un oeil critique, cette contribution est donc une tentative d'aperçu plus complet des documents cartographiques pour l'histoire de Belgrade au XIXe siècle.

En raison de sa situation géopolitique et en tant qu'objet de diverses convoitises Belgrade a été constamment sujet des études cartographiques autrichiennes, turques, russes et autres cartographies étrangères et depuis les années trente du siècle dernier de la cartographie nationale, qui commence à se développer à cette époque. La cartographie serbe est née et s'est développée durant le XIXe siècle parallèlement aux autres institutions nationales de l'Etat restauré et dans des conditions spécifiques. Avec l'indépendance grandissante des autorités serbes la cartographie atteignit le niveau des cartographies européennes plus développées de sorte que non seulement elle participait à pied d'égalité dans l'étude de Belgrade, mais elle s'est chargée de principaux travaux de cartographie servant ensuite de matériel de base aux cartographes étrangers, plus expérimentés.

Cette contribution donne, en plus de l'aperçu, des plans relevés sur place et des cartes de Belgrade, l'analyse des documents cartographiques importants depuis la fin du XVIIIe siècle jusqu'aux années vingt du XXe siècle. Les documents cartographiques de la fin du XVIIIe siècle sont analysés parce qu'ils donnent d'une manière générale, non seulement la situation de la

ville de Belgrade à l'époque mais aussi plus tard puisque la situation ne changeait pas considérablement, surtout dans la ville intérieure ceinte des fossés, jusqu'à la libération définitive du pouvoir turc, symboliquement exprimée par la remise des clés de la ville au Prince Michel en 1867. D'autre part son aspect à l'époque précédant l'insurrection serbe est intéressant car il permet d'établir les changements survenus après l'époque révolutionnaire des insurrections serbes, moments où la ville prend un nouvel essor en tant que capitale serbe. Des documents cartographiques du début du XXe siècle révèlent tout l'héritage du passé et fixent la situation de Belgrade à la veille de la nouvelle étape de son développement — celle de la capitale Yougoslave. Cette étude n'analyse donc pas seulement des documents entrant dans les cadres stricts du XIXe siècle.

Jusqu'à présent on a découvert plus de 150 cartes et plans de Belgrade datant de l'époque allant depuis la fin du XIXe siècle jusqu'au début du XXe. La plupart de ces plans sont des travaux autographes, que ce soient des relevés directs ou bien des compilations du matériel pré-existant, des plans imprimés sont une minorité. De ce nombre relativement grand nous avons analysé quelques uns des plus importants afin d'examiner leur rapport mutuel, leur fidélité et précision en vue d'études scientifiques. Parmi les plans analysés se distinguent ceux dont le relevé cartographique, la base géodésique et l'importance de l'ensemble en font les sources principales de la connaissance de l'Etat de Belgrade aux étapes cruciales de son développement. Ainsi un plan des Archives de Guerre de Vienne, fait en 1789 par le capitaine Stockelay d'après un relevé du terrain jusqu'à présent inconnu, représente le document de base de l'étude de Belgrade la veille des insurrections serbes. Le plan de Belgrade du capitaine Koenig de 1854, se présente pour le moment la source la plus complète pour l'étude du développement de la ville aux premières décades du pouvoir

serbe, tandis que le plan de l'ingénieur Stevan Zarić, datant de 1873, donne une image très complète de la situation après le départ définitif des Turcs et à la suite des premières des régulations modernes au sein de la ville intérieure. Certains des plans qui comptent parmi les documents de base pour l'étude de l'extension de la ville ne sont malheureusement pas encore redécouverts. Il en est ainsi par exemple du plan fait en 1884 pour la Mairie de Belgrade par les frères Halaczy de Budapest qui n'a été conservé dans aucune des collections connues. Il en est de même avec les premiers plans de cadastre, relevé au début du siècle. La forteresse de Belgrade a été particulièrement étudiée et relevée par les plans et cartes. Parmi ces nombreux plans servant à l'étude de son développement il faut citer les plans de génie autrichien de 1789 conservés aux Archives de Guerre à Vienne, un plan russe du Commandant V. Gramberg de 1808 et le plan turc de la forteresse datant de 1863. Une suite de plans partiels, des parties de Belgrade, fruits des activités diplomatiques ou documents des travaux de régulation, des actes de propriété des biens fonciers ou des projets de construction d'édifices publics sont autant de compléments aux documents cartographiques généraux. Parmi ces plans partiels il faut mentionner les plans de «l'Ingénieur d'Etat» Franz Janke de 1841/42, le plan de l'esplanade de la forteresse de Belgrade et le plan turc des propriétés terriennes en 1863, ainsi que le premier plan d'urbanisme et d'aménagement de la ville intérieure fait par E. Josimović en 1867.

En traitant les cartes et les plans de Belgrade comme autant de documents historiques, l'aperçu des travaux de cartographie et l'analyse des plans importants et des problèmes qu'elle soulève, indiquent la nécessité de confirmer l'étude des documents cartographiques en tant que sources pour l'histoire de Belgrade au XIXe siècle et imposent la conclusion que sans analyse critique de ces documents toute l'histoire d'une ville serait incomplète.

